

گونه‌شناسی راویان امام جواد (ع)

سید تقی واردی^۱

چکیده

امام جواد (ع) با این که در کودکی (هشت سالگی) به امامت رسیدند و در جوانی (۲۵ سالگی) شهید شدند، افراد زیادی از محضر علمی و معنوی ایشان کسب علم نمودند که علاوه بر ارتقای علمی و معنوی خویش، تأثیر بسزایی در اصلاح افکار و بهبود اندیشه‌های مردم و هدایت آنان به اصل اصول امامت داشتند. راویان امام جواد (ع) که حاملان علم آن حضرت و واسطه بین ایشان و سایر مردم در طول تاریخ بوده‌اند، از جهات مختلف فرهنگی و فکری ایفای نقش نمودند. برخی در کسوت وکالت و سفارت، برخی در صحنه‌های علمی و آموزشی، برخی در جلسات سخنرانی و مناظره‌ای، برخی در میادین ادبی و فرهنگی و برخی در حوزه تألیف و تصنیف، آنچه را که از امام خویش شنیده و یا روایت کرده بودند، به منصه ظهور رساندند و مکتب تشیع را با رهبری امام معصوم (ع)، از تنگره‌ها به جاده‌های وسیع فکری و فرهنگی متصل کردند. گونه‌شناسی راویان امام جواد (ع) تاکنون به دقت بررسی نشده و این پژوهش، در صدد تشریح فعالیت‌های این چنینی راویان و تأثیر مثبت آن‌ها در جامعه اسلامی است.

وازگان کلیدی: امام جواد (ع)، راویان، گونه‌شناسی، مذهب راویان، موطن راویان، راویان صحابی، راویان نویسنده.

۲۴ ص:

پیش‌گفتار

امام محمد تقی (ع)، معروف به جواد الائمه (ع) از جهت سُنّی در بین ائمه اطهار (علیهم السلام) از همه آنان زودتر به مقام الهی «امامت» نائل آمدند و از همه آنان زودتر به شهادت رسیدند؛ زیرا آن حضرت در کمتر از هشت سالگی امام شدند و در ۲۵ سالگی به شهادت رسیدند. اما در همین سنین کوتاه خویش، آثار ارزشمندی از خود بهجا گذاشتند و فواید فراوانی نصیب مکتب تشیع، دین مبین اسلام و نسل بشریت نمودند. به گونه‌ای که امام رضا (ع) در توصیف وی فرمودند:

^۱. عضو هیأت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

«هَذَا الْمَوْلُودُ الَّذِي لَمْ يُولَدْ مَوْلُودٌ أَعْظَمُ بَرَكَةً عَلَى شِيَعَتِنَا مِنْهُ».۲

نشر علوم و معارف اسلام ناب محمدی، یکی از برکات وجود آن حضرت بود که توسط افرادی به عنوان «راوی» در جامعه بیمار و مضطرب عصر عباسیان به دیگران و یا به نسل‌های بعدی منتقل گردید.

درباره راویان آن حضرت تاکنون کتاب‌ها و یا مقالاتی نوشته شده که آنان را از جهات مختلف بررسی کرده‌اند، اما جای یک پژوهش جامع درباره گونه‌شناسی راویان آن حضرت خالی بود. برگزاری «همایش سیره و زمانه امام جواد (ع)» وسیله‌ای شد تا درباره این موضوع نیز پژوهش و بررسی علمی گردد.

این پژوهش از جهت ساختاری، دارای یک مقدمه، دو بخش و یک خاتمه است. در مقدمه، به بحث‌هایی چون: معنای راوی، تداخل اصحاب و راوی در منابع رجالی، راویان باواسطه و راویان بی‌واسطه و برšمردن اسمی راویان آن حضرت به صورت تمھیدی و زمینه‌سازی بحث اصلی اشاره می‌شود. در بخش اول، گونه‌شناسی راویان امام جواد (ع) از جهات مختلف بررسی می‌گردد؛ از جمله: جهت فکری و اعتقادی راویان، وطن اصلی راویان، برجستگی‌های علمی و شخصیتی راویان (مانند نویسنده‌گان، فقهاء و متکلمان، ادباء، وكلای ائمه و ...). در بخش دوم، به معرفی اجمالی راویان پرداخته می‌شود و در خاتمه، نتیجه علمی پژوهش تشریح می‌گردد.

۲۵ ص:

مقدمه

۱. معنای راوی

راوی، در لغت به معنای روایت‌کننده و کسی است که خبر یا حدیث یا حکایتی را از دیگری روایت می‌کند. در علم حدیث «راوی» به کسی گفته می‌شود که حدیث را با سلسله سند از معصوم (ع) نقل کند. در کتاب کشاف اصطلاحات الفنون آمده: «والراوی عند المحدثين ناقل الحديث بالاسناد».۳ البته راوی نزد علمای شیعه شرایطی دارد که در کتب اصول فقه۴ و علوم حدیث بیان شده‌اند. واژه «راویان» در عربی تثنیه و در فارسی جمع «راوی» است که در عربی به آن

^۱. کافی، ج ۱، ص ۳۲۱.

^۲. کشاف اصطلاحات الفنون، ج ۱، ص ۲۷ و ۶۰۷.

^۳. صاحب معالم، معالم الدین و ملاذ المجتهدین، ص ۱۹۹.

«روات» گفته می‌شود. مراد از این واژه در مقاله حاضر، راویان ابی جعفر ثانی، حضرت امام محمد تقی، معروف به جواد الائمه (ع) است.

۲. تداخل اصحاب و راویان در منابع رجالی

رجال‌شناسان شیعه، معمولاً نام‌های راویان و اصحاب امام جواد (ع) را در منابع رجالی خود یک‌جا و با هم ذکر کرده‌اند؛ بدین‌جهت تعیین اسامی خصوص راویان از بین آن‌ها آسان نیست و علاوه بر آن، اسامی آنان (اعم از راوی و غیرراوی) به تعداد متفاوت بیان شده‌اند. برای مثال، شیخ طوسی در کتاب رجال، نام ۱۱۷ نفر، عبدالحسین شبستری در کتاب سبل الرشد الی اصحاب الامام الجواد (ع) نام ۱۹۲ نفر، سید محمد‌کاظم قزوینی در کتاب الامام الجواد من المهد الی اللحد نام ۲۶۰ نفر و علامه باقر شریف‌القرشی در کتاب حیاء الامام محمد الجواد (ع) تعداد ۱۳۲ نفر را به عنوان اصحاب آن حضرت بر شمرده‌اند. اما محقق پرتلash معاصر، مرحوم آیت‌الله شیخ عزیزالله عطاردی، نویسنده کتاب گران‌سنگ مسند الامام جواد (ع) با احصایی که از تمام احادیث امام محمد تقی (ع) به عمل آورده، نام راویان آن حضرت را مشخص و تعداد ۱۲۱ نفر را ذکر کرده است. وی نیز نام برخی

ص: ۲۶

از راویان را از قلم انداخته و ظاهراً به اسامی آنان دست نیافته و یا نام برخی از افرادی را آورده که راوی بودنشان را چندان نمی‌توان تأیید کرد و بدین‌جهت جامع و مانع نیست، اما نفس عمل پژوهانه وی قابل قدردانی و تحسین است.

۳. راویان بی‌واسطه

مراد از راویان امام جواد (ع) در این نوشتار، آن دسته از راویانی است که بی‌واسطه و به صورت مباشری از امام جواد (ع) حدیث نقل نموده‌اند، نه راویانی که در سلسله بعدی قرار دارند؛ زیرا اگر بخواهیم همه راویان (در سلسله احادیث آن حضرت) را بررسی کنیم، بی‌تردید به چند برابر عدد گفته شده بالغ خواهند شد. گرچه مناسب است از آنان نیز یادی به عمل آید، به علت ضيق ظرفیت این مقاله، باید به مجال دیگری سپرده شود.

۴. اسامی راویان

تعداد راویان امام جواد (ع) ۱۲۲ نفر است که به ترتیب الفبایی عبارت‌اند از: ابراهیم بن ابی بلاد کوفی، ابراهیم بن ابی محمود خراسانی، ابراهیم بن سعید، ابراهیم بن محمد همدانی، ابراهیم بن محمد بن حاجب، ابراهیم بن عقبه، ابراهیم بن

هاشم قمی، ابراهیم بن شیبیه اصفهانی، ابن ابی دؤاد، ابوالحسین بن حسین، ابو شمامه، ابوخداش مهری، ابو زینبه، ابوعباس
حمیری قمی، ابوعبدالله خراسانی، ابوعلی بن راشد، احکم بن بشار مروزی، احمد بن ابی عبدالله برقی، احمد بن اسحاق
قمی، احمد بن حضرمی، احمد بن محمد بزنطی، اسحاق انباری، اسحاق بن ابراهیم قمی، اسحاق بن
اسماعیل بن نوبخت، اسماعیل بن سهل دهقان، اسماعیل بن عباس هاشمی، اسماعیل بن مهران سکونی، امیة بن علی
قیسی شامی، ایوب بن نوح، بکر بن احمد بن زیاد، بکر بن صالح رازی، جعفر بن محمد صوفی، جعفر بن محمد صیرفی،
جعفر بن محمد مزید، حُرّ بن عثمان همدانی، حسن بن بشار واسطی، حسن بن راشد

ص: ۲۷

بغدادی، حسن بن عباس رازی، حسن بن علی بن ابی عثمان، حسن بن علی بن یقطین، حسن بن محیوب سراد، حسین
بن امام موسی کاظم (ع)، حسین بن حَکَم، حسین بن سعید اهوازی، حسین بن مسلم، حسین مکاری، حسین بن ابی
حسین حُضینی، حمدان بن اسحاق خراسانی، حمدان حُضینی اهوازی، حمزہ بن یعلی، حکیمه بنت امام جواد (ع)،
حکیمه بنت امام رضا (ع)، خیران خادم، داود بن قاسم جعفری، داود صَرَمِی، دعل خزاعی، ریان بن شیبی، ریان بن
صلت اشعری، زکریا بن آدم قمی، زینب بنت محمد، زهراء امّ احمد، سعید بن جناح ازدی، شاذویه بن حسین، صالح بن
عطیه، صباح بن محارب، صقر بن ابی دَفَ کاشانی، عباس بن معروف قمی، عبدالجبار بن مبارک نهادنی، عبدالرحمان
بن ابی نجران، عبدالسلام بن صالح (ابوصلت هروی)، عبدالعزیز بن مهتدی اشعری قمی، عبدالعظیم بن عبدالله حستی،
عبدالله بن رزین، عبدالله بن صلت قمی، عبدالله بن عبدالرحمان مسمعی، عبدالله بن عثمان، عبدالله بن محمد بن حسین
اهوازی، عبدالله بن محمد بن حماد، عبدالله بن مغیره بجلی، علی بن اسپاط، علی بن حسان واسطی، علی بن خالد، علی
بن سلیمان، علی بن عاصم کوفی، علی بن محمد علوی، علی بن مهزیار اهوازی، عمران بن محمد اشعری، عمر بن فرج
رُخْجی، عمرو بن سعید ساباطی، فضل بن شاذان، فضل بن میمون ازدی، قاسم بن حسین بزنطی، قاسم بن صیقل، محمد
بن اسحاق قمی، محمد بن اسماعیل بن بزیع، محمد بن اسماعیل رازی، محمد بن حسن شنبوله، محمد بن حماد مروزی،
محمد بن حمزه علوی، محمد بن خالد برقی، محمد بن رجاء حناط، محمد بن ریان اشعری، محمد بن سلیمان دیلمی،
محمد بن سنان زاهری، محمد بن علی هاشمی، محمد بن عمر ساباطی، محمد بن عمیر رازی، محمد بن عون نصیبی،
محمد بن عیسیٰ یقطینی، محمد بن فرج رُخْجی، محمد بن فضیل ازدی صیرفی، محمد بن منده اصفهانی، محمد بن ولید
کرمانی، مطرفی، معلی بن محمد بصری، معمر بن خلاد بغدادی، منصور بن عباس رازی، موسی بن

ص: ۲۸

عبدالملک، موسی بن قاسم بجلی، موفق بن هارون، یاسر خادم امام رضا (ع)، یحیی بن ابی عمران همدانی و یحیی بن اکشم مروزی.

بخش اول: گونه‌شناسی راویان

راویان امام جواد (ع) را از جهات مختلف می‌توان بررسی کرد؛ از جمله:

الف) وابستگی خانوادگی

۱. غیر از امام هادی (ع) که روایات زیادی از پدرش امام جواد (ع) نقل نموده‌اند، تعدادی از فرزندان بی‌واسطه امامان دیگر نیز در بین راویان امام جواد (ع) وجود دارند. نام سه نفر از آنان درخشنده‌گی بیشتری دارد: حسین بن امام موسی کاظم (ع)، حکیمه بنت امام رضا (ع) و حکیمه بنت امام جواد (ع).

۲. تعدادی از راویان امام جواد (ع)، از نماینده‌گان و ولای آن حضرت و یا ولای ائمه بعدی بوده‌اند، مانند: ابراهیم بن محمد همدانی، ابوعلی بن راشد، ایوب بن نوح، شیخ (وکیل امام جواد)، عبدالعزیز مهتدی، عبدالعظیم حسنی، علی بن مهزیار اهوازی و یحیی بن ابی عمران همدانی.

۳. تعدادی از آنان خدمتکار آن حضرت و یا پدرش امام رضا (ع) و یا فرزندش امام هادی (ع) بوده‌اند، مانند: ابوثمامه، خیران خادم، عسکر، موفق و یاسر خادم.

جدول شماره یک:

...

ص: ۲۹

ب) جنبه فکری و اعتقادی

دوران امام محمد تقی (ع)، از جهت اعتقادی، دوران بروز نسی پیروان مکتب اهل بیت (علیهم السلام) در برابر سایر مذاهب کلامی و فقهی بود و حتی برخی از دولتمردان وقت در خفا و یا در ظاهر (مانند خود مأمون خلیفه عباسی)^۵ از این مکتب تبعیت می‌کردند. اما این طایفه از مسلمانان، متأسفانه متعدد و دارای مکتب فکری واحدی نبودند و خود به مذهب‌های کوچک‌تری تقسیم شدند. در آن عصر، علاوه بر شیعیان امامی (که همانند تمام دوره‌های تاریخ تشیع، اکثریت شیعیان را تشکیل می‌دادند)، شیعیان دیگری مانند زیدی، اسماعیلی، واقفی و حتی بازمانده‌های فطحی، در صحنه فکری شیعیان و پیروان مکتب اهل بیت (علیهم السلام) حضور داشتند. در کنار آنان، پیروان مکتب خلفا و اهل سنت (به ویژه مفوّضه و مجرّبه) نیز کماکان حضور چشم‌گیر و غالب‌تری در جوامع اسلامی داشتند.

ائمه اطهار (علیهم السلام)، از جمله امام جواد (ع) چون اعلم زمان خویش و افضل مردم بودند، بدین جهت همه مردم، به ویژه عالمان و نخبگان جامعه، در تمام دوران به آنان نیاز داشتند و از طریق آنان، مشکلات و معضلات فکری و علمی خود را برطرف می‌کردند و در عین دشمنی برخی از سران حکومت و پیروان مذاهب انحرافی، آن بزرگان را مرجع علمی و سکاندار دین می‌دانستند. بدین جهت علاوه بر شیعیان امامی، سایر عالمان آن عصر، همانند شیعیان زیدی، اسماعیلی و واقفی و همچنین پیروان مکتب خلفا و اهل سنت نیز از سفره پُر فیض دانش آنان از جمله امام جواد (ع) متنعم بودند و تعدادی از آنان در فهرست راویان حدیث آن حضرت، نامشان در تاریخ ثبت و ضبط گردیده است.

ازین ۱۲۲ راوی آن حضرت که در مقدمه نامشان ذکر شد، تعداد ده نفر راوی غیر امامی وجود دارند که عبارتند از: ابوخدash مهری، ابو زینبه، ابن ابی دؤاد،

ص: ۳۰

احکم بن بشار مروزی، حسن بن علی بن ابی عثمان، حسین مکاری، عبدالله بن عبدالرحمان مسمعی، عمر بن فرج رُوحجی، معلی بن محمد بصری و یحیی بن اکثم مروزی.

جدول شماره ۲:

...

^۵. حیاة الامام محمد الجواد(ع)، ص ۲۴۴.

ج) جنبه علمی و شخصیتی

همه راویان امام جواد (ع)، به نحوی از اهل حدیث و روایت به شمار می‌آیند، اما برخی از آنان دارای فضل و دانش‌های دیگری نیز بودند و یا از جهت حکومتی، مقام و منصب داشتند، که ذیلًا به گونه‌هایی از آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. بیش از چهل تن از راویان امام جواد (ع) در زمینه‌های مختلف علوم و معارف اسلامی دارای تألیف و تصنیف بوده‌اند. برخی از آنان یکی یا دو کتاب و برخی دیگر زیادتر. مثلًا فضل بن شاذان ۱۸۰ کتاب، علی بن مهزیار اهوازی ۳۳ کتاب، موسی بن قاسم بجلی سی کتاب و همچنین حسین بن سعید بن حماد با مشارکت برادرش حسن بن سعید سی کتاب نگاشته‌اند.^۶

اسامی نویسنده‌گان به صورت الفبایی: ابراهیم بن ابی بلاد، ابراهیم بن ابی محمود، ابراهیم بن هاشم قمی، ابوالعباس حمیری، ابوصلت هروی، احمد بن ابی عبدالله برقی، احمد بن اسحاق قمی، احمد بن محمد بزنطی، احمد بن محمد قمی، اسحاق بن مهران سکونی، اسماعیل بن سهل، امیة بن علی، ایوب بن نوح، بکر بن احمد بن زیاد، بکر بن صالح، جعفر بن محمد صیرفی،

ص: ۳۱

حسن بن راشد بغدادی، حسن بن سعید اهوازی، حسن بن عباس حریش، حسن بن علی بن ابی عثمان، حسن بن محیوب سراد، حسین بن حکم، حسین بن سعید اهوازی، حمدان بن اسحاق، حمزه بن یعلی، خیران خادم، داود بن قاسم جعفری، دعلب خزاعی، ریان بن شبیب، ریان بن صلت، زکریا بن آدم قمی، سعید بن جناح ازدی، عباس بن معروف، قمی، عبدالجبار بن مبارک نهادنی، عبدالرحمن بن ابی نجران، عبدالعزیز مهتدی، عبدالعظیم حسنی، عبدالله بن صلت قمی، عبدالله بن عبدالرحمن مسمعی، عبدالله بن محمد حصینی، عبدالله بن مغیره، علی بن اسباط کنده، علی بن حسان واسطی، علی بن سیف نحی، علی بن مهزیار اهوازی، علی بن میسر (یا میسره)، عمران بن محمد اشعری، عمرو بن سعید ساباطی، عیسی بن عبدالله اشعری، فضل بن شاذان، محمد بن اسحاق قمی، محمد بن اسماعیل بن بزیع، محمد بن خالد، محمد بن سنان زاهری، محمد بن عیسی یقطینی، محمد بن فرج رُخجی، محمد بن فضیل صیرفی، معلی بن محمد بصری، معمر بن خلاد بغدادی، موسی بن قاسم بجلی، منصور بن عباس رازی، یاسر خادم و یحیی بن ابی عمران همدانی.

^۶. مستند الامام الجواد(ع)، ص ۲۷۱

۲. تعداد زیادی از آنان (بیش از ۲۲ نفر) از علماء، فقهاء و متكلمان عصر خود بوده‌اند، مانند: ابراهیم بن هاشم قمی، ابوصلت هروی، احمد بن اسحاق قمی، احمد بن ابی عبدالله برقی، احمد بن محمد بزنطی، احمد بن محمد بن عیسیٰ قمی، حسن بن راشد بغدادی، حسن بن سعید اهوازی، حسن بن محبوب سراد، حسن بن علی بن یقطین، ذکریا بن آدم قمی، عبدالعظیم حسنی، عبدالله بن صلت قمی، عبدالله بن معیره، عبدالله بن عبدالرحمن مسمعی، علی بن اسباط کنده، علی بن عاصم کوفی، علی بن مهزیار اهوازی، فضل بن شاذان، محمد بن اسحاق قمی، محمد بن اسماعیل بن بزیع و موسی بن قاسم بجلی.

۳. تعدادی از آنان مستبصر بودند؛ یعنی توسط آن حضرت و یا امام معصوم دیگری به مکتب اهل بیت (علیهم السلام) هدایت شده بودند؛ مانند: ابو عبدالله خراسانی،

ص: ۳۲

حسن بن بشار واسطی، علی بن اسباط کنده، علی بن خالد، علی بن مهزیار اهوازی و قاسم بن عبدالرحمن.^۷

۴. تعدادی از آنان ادیب، شاعر و سخنران بوده‌اند، مانند: ابراهیم بن ابی بلاد، جعفر بن محمد صیرفی، داوود بن قاسم جعفری و دعلب خزاعی.

۵. چهار نفر از آنان دارای مشاغل حکومتی از قبیل قضاؤت، کارگزاری و کارمندی بوده‌اند: ابن ابی دؤاد، عمر بن فرج رُخجی، محمد بن اسماعیل بن بزیع و یحییٰ بن اکثم مروزی.

جدول شماره ۳:

...

(د) جنبه صحابی بودن

^۷. رجال شناسان نام قاسم بن عبدالرحمن را جزء روایان آن حضرت بر نشمرده‌اند، ولیکن علی بن عیسیٰ اربیلی روایتی از وی نقل می‌کند مبنی بر این که وی زیدی بوده و سپس اعتقاد به امامت آن حضرت پیدا نمود. (کشف الغمة، ج ۳، ص ۲۱۶)

تعدادی از راویان امام جواد (ع) از اصحاب آن حضرت نیز بوده‌اند، که شیخ طوسی نام ۳۲ نفر را آورده،^۸ اما اگر بخواهیم از بین راویان آن حضرت، صحابه ائمه دیگری را نیز نام ببریم، تعدادی از صحابه امام کاظم (ع)، امام رضا (ع)، امام

ص: ۳۳

جواد (ع)، امام هادی (ع) و حتی تعدادی از صحابه امام حسن عسکری (ع) در بین آنان وجود دارد؛ از جمله:

۱. اصحاب مشترک امام رضا (ع)، امام جواد (ع) و امام هادی (ع): ابراهیم بن محمد همدانی، احمد بن محمد قمی، عبدالعظیم حسنی، خیران خادم، داود بن قاسم جعفری، عباس بن معروف قمی، قاسم بن صیقل، محمد بن عیسیٰ یقطینی و محمد بن فرج رُخجی.

۲. اصحاب مشترک امام رضا (ع) و امام جواد (ع): ابراهیم بن ابی بلاد کوفی، ابراهیم بن ابی محمود خراسانی، ابراهیم بن هاشم قمی، احمد بن ابی عبدالله برقی، احمد بن محمد بزنطی، اسماعیل بن مهران سکونی، حسن بشار واسطی، حسن بن محبوب سراد، حسین بن مسلم، ذکریا بن آدم قمی، عبدالجبار بن مبارک نهادنی، عبدالرحمان بن ابی نجران، عبدالله بن صلت قمی، عبدالله بن محمد حصینی، علی بن اسپاط، محمد بن اسماعیل بن بزیع، محمد بن حسن شنبوله، محمد بن خالد برقی، موسی بن قاسم یجلی، موفق بن هارون و یحییٰ بن ابی عمران همدانی.

۳. اصحاب مشترک امام جواد (ع) و امام هادی (ع): ابراهیم بن شیبیه اصفهانی، ابراهیم بن عقبه، ابوعلی راشد، احمد بن اسحاق قمی، حسن بن راشد بغدادی، حسین بن ابی حصین حضینی، حمدان بن اسحاق خراسانی، علی بن عاصم کوفی، علی بن مهزیار اهوازی، فضل بن شاذان، محمد بن رجاء حناط، منصور بن عباس رازی و موسی بن عبدالمطلب.

۴. اصحاب مشترک امام رضا (ع) و امام هادی (ع): ریان بن صلت اشعری و عمرو بن سعید ساپاطی.

ص: ۳۴

جدول شماره ۴:

^۸. شیخ طوسی، رجال، ص. ۳۷۳

...

۵. اصحاب منفرد امام رضا (ع): ابوصلت هروی، بکر بن صالح، حسن بن علی بن یقطین، دعبدل خزاعی، ریان بن شبیب، عبدالله بن مغیره بجلی، عمران بن محمد اشعری، صالح بن عطیه، محمد بن خلاد بغدادی، محمد بن فضیل ازدی و یاسر خادم.

۶. اصحاب منفرد امام جواد (ع): اسحاق انباری، اسحاق بن ابراهیم قمی، حسن بن حکم، زهراء ام احمد، زینب بنت محمد، سعید بن جناح ازدی، عبدالله بن رزین، عبدالله بن محمد رازی، علی بن سلمان، علی بن محمد علوی، قاسم بن حسین بزنطی، محمد بن اسحاق قمی، محمد بن اسماعیل رازی، محمد بن حمزه و محمد بن ولید کرمانی.

۷. اصحاب منفرد امام هادی (ع): ابوالحسن بن حصین، ابوعباس حمیری قمی، اسحاق بن اسماعیل بن نوبخت، ایوب بن نوح، داود صرمی، صقر بن ابی دلف کاشانی و محمد بن ریان اشعری.

ص: ۳۵

جدول شماره ۵:

...

ه) جنبه وطنی و قومیتی

نظر به گسترش عالم اسلام در سراسر خاورمیانه و برخی از مناطق شمال افریقا، جنوب اروپا، آسیای میانه و آسیای جنوبی، طالبان علم به سمت دو مرکز سیاسی و دینی «بغداد» و «مدینه» توجه کردند و برای کسب معارف اسلامی و

سایر علوم بشری، به سمت این دو مرکز رهسپار شدند. اتفاقاً زندگی کوتاه‌مدت امام جواد (ع) نیز در این دو مکان رقم می‌خورد. آن حضرت، علاوه بر مقام علمی و معنوی بی‌نظیر خویش، به سبب انتساب به رسول خدا (ص) و معروفیت ایشان به «ابن‌الرضا (ع)»، بیش از دیگران مطمح نظر طالبان دانش بودند. بدین‌جهت، علاوه بر عالمان حجازی و عراقی و کُلّاً عرب‌ها، برخی از غیر عرب‌ها، که بیش‌تر ایرانی بودند، نیز از روایان آن حضرت به شمار می‌آمدند.

از بین روایان آن حضرت تعداد هفتاد نفر (اعم از مرد و زن) عرب و ۵۲ تن نیز غیر‌عرب بودند. اسمی غیر عرب‌ها عبارتند از: ابراهیم بن ابی محمود خراسانی، ابراهیم بن محمد همدانی، ابراهیم بن هاشم قمی، ابراهیم بن شیبیه اصفهانی، ابوعباس حمیری قمی، ابوعبدالله خراسانی، احکم بن بشار مروزی، احمد بن ابی عبدالله برقی، احمد بن اسحاق قمی، احمد بن محمد بزنطی، احمد بن محمد قمی، اسحاق بن ابراهیم قمی، اسحاق بن اسماعیل بن نوبخت، اسماعیل بن سهل دهقان، اسماعیل بن مهران سکونی، بکر بن صالح رازی، حسن بن عباس رازی، حسن بن محبوب سراد، حسین بن سعید اهوازی،

ص: ۳۶

حمزة بن یعلی، حمدان حُضینی اهوازی، حمدان بن اسحاق خراسانی، خیران خادم، داوود صَرمی، ریان بن شیبی، ریان بن صلت اشعری، زکریا بن آدم قمی، شاذویه بن حسین، صقر بن ابی دُلَف کاشانی، عباس بن معروف قمی، عبدالجبار بن مبارک نهاؤندی، عبدالسلام بن صالح، عبدالعزیز بن مهتدی اشعری قمی، عبدالله بن صلت قمی، عبدالله بن محمد بن حسین اهوازی، عبدالله بن محمد بن حماد، علی بن مهزیار اهوازی، عمران بن محمد اشعری، عمر بن فرج رُخْجی، فضل بن شاذان، محمد بن اسحاق قمی، محمد بن اسماعیل رازی، محمد بن حسن شنبوله، محمد بن حماد مروزی، محمد بن خالد برقی، محمد بن ریان اشعری، محمد بن عمیر رازی، محمد بن فرج رُخْجی، محمد بن منده اصفهانی، محمد بن ولید کرمانی، منصور بن عباس رازی و یحیی بن اکثم مروزی.

گفتنی است که در بین روایان غیر‌عرب نام راوی زن دیده نمی‌شود، اما در بین روایان عرب، نام چهار تن از بانوان به شرح ذیل موجود است: حکیمه دختر امام جواد (ع)، حکیمه دختر امام رضا (ع)، زینب بنت محمد و زهراء امّ احمد.

جدول شماره ۶:

...

در پایان این بخش، یادآوری می‌شود، که گونه‌شناسی دیگری از راویان امام جواد (ع) در زمینه وثاقت و اعتبار روایتشان را نیز می‌توان مطرح و بررسی کرد. مانند: قوى و ضعيف، صحيح، ثقه و حسن، اما چون اين گونه مباحثت به گونه‌شناسی روایات مربوط می‌گردد، مناسب است در گونه‌شناسی روایات امام جواد (ع) بررسی شود، که مجال دیگری می‌طلبد.

ص: ۳۷

بخش دوم: معرفی اجمالی راویان

برای تطبیق روشن‌تر و شفاف‌تر موارد گفته‌شده، لازم است در این بخش، راویان امام جواد (ع) را در حد اجمال و اختصار به ترتیب الفبایی معرفی نماییم:

۱. ابراهیم بن ابی بلاد کوفی

وی فرزند یحیی بن سلیم و مکنی به ابو اسماعیل و ابویحیی بود. خداوند متعالی عمر طولانی نصیبیش نمود و توفیق درک و مصاحبت چهار امام معصوم (امام جعفر صادق (ع)، امام موسی کاظم (ع)، امام رضا (ع) و امام جواد (ع)) را به او عطا نمود. وی از هر چهار امام احادیثی روایت نموده است.^۹

۲. ابراهیم بن ابی محمد خراسانی

وی فرزند محمد و از دیار خراسان بود. او ثقه و از اصحاب امام کاظم (ع)، امام رضا (ع) و امام جواد (ع) به شمار می‌رفت و از آنان روایاتی نقل نمود.^{۱۰} احمد بن محمد بن عیسی مسائل حضرت امام کاظم (ع) را که در ۲۵ برگ بوده، از وی روایت کرده است.^{۱۱} رجال‌شناسان، وی را صاحب کتاب می‌دانند.^{۱۲} ظاهرًا کتاب وی همان مجموعه روایاتی است که از امام کاظم (ع) جمع آوری کرده بود.

۳. ابراهیم بن سعید

^۹. رجال نجاشی، ص ۲۲؛ معجم رجال الحديث، ج ۱، ص ۱۹۰؛ الامام الجواد(ع) من المهد الى اللحد، ص ۹۵.

^{۱۰}. رجال کشی، ص ۵۶۷؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۹۷.

^{۱۱}. معجم رجال الحديث، ج ۱، ص ۱۹۸.

^{۱۲}. رجال کشی، ص ۵۶۷؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۹۷.

وی نیز روایتی از امام جواد (ع) نقل نموده،^{۱۳} ولی به درستی معلوم نشد که وی ابراهیم بن سعید مدنی است و یا ابراهیم بن سعید جوهري. اگر مدنی باشد، از اصحاب امام صادق (ع) شمرده شده است.^{۱۴}

۴. ابراهیم بن شیبیه اصفهانی

وی اصالتاً از اهالی کاشان و از اصحاب امام جواد (ع) و امام هادی (ع)

ص: ۳۸

محسوب می‌گردد. وی چند حدیث از امام جواد (ع) روایت کرده است.^{۱۵}

۵. ابراهیم بن عقبه

وی از اصحاب امام جواد (ع) و امام هادی (ع) بود و از آن دو، به ویژه از امام هادی (ع) روایاتی نقل کرده است.^{۱۶}

۶. ابراهیم بن محمد بن حاجب

درباره وی تعریف و توصیفی در کتب رجال نیامده، اما یک حدیث از امام جواد (ع) روایت نموده است.^{۱۷}

۷. ابراهیم بن محمد همدانی

وی از اصحاب امام رضا (ع)، امام جواد (ع) و امام هادی (ع) بوده و از امام جواد (ع) روایاتی نقل نموده است.^{۱۸} از این که وی منسوب به قبیله همدان یمنی بوده و یا از اهالی همدان ایران، چیزی در کتب رجال گفته نشده، اما سید محمد کاظم قزوینی، نسبت وی به همدان ایران را به خاطر برخی از قرایین ترجیح داده است.^{۱۹}

۸. ابراهیم بن هاشم قمی

^{۱۳}. فرج المهموم، ص ۲۳۲؛ مستند الامام الجواد(ع)، ص ۱۳۰.

^{۱۴}. معجم رجال الحديث، ج ۱، ص ۲۲۶؛ نقد الرجال، ج ۱، ص ۶۳.

^{۱۵}. همان، ص ۲۳۵؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۹۸.

^{۱۶}. همان، ص ۲۵۹؛ همان، ص ۱۰۰.

^{۱۷}. همان، ص ۶۰۶؛ مستند الامام الجواد(ع)، ص ۲۵۰.

^{۱۸}. همان، ص ۲۹۳.

^{۱۹}. مستند الامام الجواد(ع)، ص ۲۵۱.

^{۲۰}. الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۱۰۱.

وی از محدثان و از عالمان جلیل القدر شیعه و از اصحاب امام رضا (ع) و امام جواد (ع) شمرده می‌شود. ابراهیم از امام جواد (ع) روایات متعددی نقل نمود و با این که اصالتناً کوفی بود، به قم هجرت کرد و به نقل و نشر احادیث ائمه اطهار (علیهم السلام) اقدام نمود. به گفته رجال شناسان شیعه، وی نخستین محدثی است که حدیث کوفین را در قم نشر داد و دارای تألیفاتی بود که از جمله آن‌ها کتاب النواذر و کتاب قضاء امیر المؤمنین (ع) است.^{۲۱}

ص: ۳۹

۹. ابن ابی دؤاد

نامش احمد، فرزند ابی دؤاد، قاضی بزرگ خلافت عباسی، در دوران خلافت مأمون، معتصم، واثق و متوكل و از حامیان اصلی حاکمان عباسی بود و در این راه به اموال و دارایی‌های بی‌شماری دست یافت. علاوه بر وی، فرزندش محمد نیز که در دیوان خراج بود، اموال زیادی را تصاحب نمود. اما متوكل عباسی بر وی خشم گرفت و بسیاری از اموال او را مصادره نمود و در حالی که فلچ و زمین‌گیر شده بود، از دنیا رفت. به هر روی، از وی حدیثی، که درباره حد سارق، از امام جواد (ع) نقل شده است.^{۲۲}

۱۰. ابوثمامه

نامش حبیب بن اوسمه و مکنی به ابوثمامه و یا ابوتمامه، خدمتکار امام جواد (ع) بود.^{۲۳} وی یک روایت از آن حضرت نقل کرده است.^{۲۴}

۱۱. ابوالحسین بن حصین

وی ساکن اهواز و از اصحاب امام هادی (ع) شمرده شده است. وی حدیثی از امام جواد (ع) نیز نقل کرده است.^{۲۵}

۱۲. ابوخداش مهری

^{۲۱}. نک: معالم العلماء، ص ۴؛ مستند الامام الجواد(ع)، ص ۲۵۲؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۱۰۲.

^{۲۲}. مستند الامام الجواد(ع)، ص ۲۵۷.

^{۲۳}. همان، ص ۲۵۳.

^{۲۴}. نک: کافی، ج ۵، ص ۹۴؛ تهذیب الاحکام، ج ۶، ص ۱۸۴.

^{۲۵}. مستند الامام الجواد(ع)، ص ۲۵۴.

نامش عبدالله بن خداش و ساکن محله «مهره» بصره و از محدثان عصر خود بود. وی یک روایت از امام جواد (ع) نقل کرده است.^{۲۶} درباره مذهب و اعتقادات وی نظر واحدی بین رجالشناسان نیست. شیخ طوسی وی را ۲۷۱ از اصحاب امام جواد (ع) برشمرده، ولی نجاشی و ابن داود وی را صحیح العقیده ندانسته و درباره وی گفته‌اند: «ضعیف جدا، و فی مذهبیه ارتفاع».«^{۲۷}

ص: ۴۰

۱۳. ابوزینبه

نامش محمد بن سلیمان بن مسلم است و برخی از رجالشناسان، وی را از اصحاب امام صادق (ع)^{۲۹} و برخی دیگر را مهمل دانسته‌اند.^{۳۰} وی یک حدیث از امام جواد (ع) روایت کرده است.^{۳۱}

۱۴. ابوعباس حمیری قمی

نامش عبدالله بن جعفر و از ثقات اهل حدیث و از بزرگان شیعه قم و از اصحاب امام هادی (ع) و امام عسکری (ع) محسوب می‌شده و دارای کتاب بوده است. ابن داود درباره وی می‌گوید: «فی نسبة: بن الحسين بن مالک بن جامع القمی شیخ القمیین و وجههم، قدم الكوفة سنة نیف و تسعین و مائتین و سمع أهلها منه فأكثروا، و صنف و أكثر».«^{۳۲} دو حدیث به واسطه وی از امام جواد (ع) روایت شده است.^{۳۳}

۱۵. ابوعبدالله خراسانی

وی یک روایت از امام جواد (ع) نقل نموده و از همین روایت ییداست که او قبلًا منحرف به مذاهب دیگر بوده، ولی خداوند منتی بر وی نهاده و او را به راه راست و مذهب حق هدایت فرموده است.^{۳۴}

^{۲۶}. همان، ۲۵۴.

^{۲۷}. رجال شیخ طوسی، ص ۳۷۹.

^{۲۸}. رجال نجاشی، ص ۲۲۸؛ رجال ابن داود، ص ۴۶۸.

^{۲۹}. معجم رجال الحديث، ج ۱۶، ص ۱۳۲.

^{۳۰}. رجال ابن داود، ص ۳۱۵.

^{۳۱}. مستند الامام الجواد(ع)، ص ۲۵۴.

^{۳۲}. رجال ابن داود، ص ۴۰۱.

^{۳۳}. مستند الامام الجواد(ع)، ص ۲۵۵.

^{۳۴}. نک: من لا يحضره الفقيه، ج ۱۶، ص ۲۳۱؛ معجم رجال الحديث، ج ۲۱، ص ۲۲۶؛ مستند الامام الجواد(ع)، ص ۲۵۵.

۱۶. ابوعلی بن راشد

نامش حسن و مکنی به ابوعلی فرزند راشد بغدادی و از ثقات شیعه است. وی از اصحاب امام جواد (ع) و امام هادی (ع) بوده و وکالت امام هادی (ع) را بر عهده داشت.^{۳۵} وی دو حدیث از امام جواد (ع) روایت کرده است.^{۳۶}

ص: ۴۱

۱۷. احکم بن بشار مروزی

نام کاملش احکم بن بشار مروزی کلثومی است. شیخ طوسی نامش را احلم بن بشار و از اصحاب امام جواد (ع) دانسته است.^{۳۷} اما رجال‌شناسان دیگری چون نجاشی، ابن داود و علامه حلی را توثیق نکرده و گفته‌اند وی غالی بوده است: «غال لا شيء».^{۳۸} وی توقيعی از امام جواد (ع) را برای همسفران خود آشکار نمود.^{۳۹}

۱۸. احمد بن ابی عبدالله برقی

نامش احمد بن محمد بن خالد برقی، نویسنده کتاب فقهی روایی المحسن و کتب فراوان دیگر، و از بزرگان شیعه و از اصحاب امام رضا (ع) و امام جواد (ع) است. وی از روستای برقه و یا برق رود قم بوده است. در مورد اعتبار احادیث منقول از وی بین رجال‌شناسان شیعه نظر واحدی نیست.^{۴۰} او دو حدیث از امام جواد (ع) روایت نموده است.^{۴۱}

۱۹. احمد بن اسحاق قمی

نامش احمد بن اسحاق بن عبدالله اشعری قمی و از اصحاب و روایان امام جواد، امام هادی (ع)، امام عسکری (ع) و حضرت حجت (عج) و از علمای بزرگ شیعه و صاحب آثاری چون: کتاب الصوم،^{۴۲} کتاب علل الصلاة و کتاب مسائل

^{۳۵}. معجم رجال‌الحدیث، ج ۴، ص ۳۲۴؛ مسند الامام الجواد(ع)، ص ۲۵۶.

^{۳۶}. نک: تهذیب الاحکام، ج ۴، ص ۱۲۲ و ج ۸، ص ۲۲۸؛ مسند الامام الجواد(ع)، ص ۲۵۶.

^{۳۷}. رجال شیخ طوسی، ص ۳۷۴.

^{۳۸}. رجال نجاشی، ص ۵۶۹؛ رجال ابن داود، ص ۴۱۷؛ رجال العلامه، ص ۲۰۷.

^{۳۹}. مسند الامام الجواد(ع)، ص ۱۴۷.

^{۴۰}. نک: رجال نجاشی، ص ۷۶؛ رجال ابن غضائی، ص ۳۹؛ معالم العلماء، ص ۱۱؛ رجال ابن داود، ص ۴۰؛ رجال العلامه، ص ۱۴.

^{۴۱}. مسند الامام الجواد(ع)، ص ۲۵۹.

^{۴۲}. رجال نجاشی، ص ۹۱.

الرجال لابی الحسن الثالث (ع) است. وی از روایان ثقه و از خواص حضرت امام حسن عسکری (ع) و سربرست قمی‌های واردۀ برائمه اطهار (علیهم السلام) بوده است.^{۴۳}

۴۲ ص:

۲۰. احمد بن حضرمی

بی‌تردید وی حضرمی یمنی است، ولی درباره شخصیت و زندگی وی مطلبی در کتب رجالی ذکر نشده و تنها یک حدیث از امام جواد (ع) روایت نموده است.^{۴۴}

۲۱. احمد بن محمد بزنطی

وی از اصحاب امام رضا (ع) و امام جواد (ع) و از ثقات ثابت‌قدم اصحاب امامان (علیهم السلام) به شمار می‌آید. شیخ طوسی وی را از اصحاب امام کاظم (ع) نیز می‌داند.^{۴۵} بزنطی از موالیان کوفه و از محدثان و عالمان امامیه بوده و صاحب آثاری چون کتاب‌های الجامع، المسائل و النوادر است. وی احادیث متعددی از امام جواد (ع) روایت نموده است.^{۴۶}

۲۲. احمد بن محمد قمی

نام کاملش احمد بن محمد بن عیسی شعری قمی، مکنی به ابوجعفر و از اصحاب امام رضا (ع)، امام جواد (ع) و امام هادی (ع) بود. وی شیخ قمیین و از عالمان و بزرگان شیعه مقیم قم به شمار می‌آمد و صاحب آثار متعددی چون کتاب‌های التوحید، فضل النبي (ص)، المتعة، النوادر، الناسخ و المنسوخ و الحج است. وی یک حدیث از امام جواد (ع) روایت نموده است.^{۴۷}

۲۳. اسحاق انباری

^{۴۳}. حیاة الامام محمد الجواد(ع)، ص ۱۳۱.

^{۴۴}. مستند الامام الجواد(ع)، ص ۲۶۱.

^{۴۵}. رجال شیخ طوسی، ص ۳۳۲.

^{۴۶}. مستند الامام الجواد(ع)، ص ۲۶۲؛ حیاة الامام محمد الجواد(ع)، ص ۱۳۲؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۱۲۶.

^{۴۷}. همان، ص ۲۶۵؛ همان، ص ۱۳۵؛ همان، ص ۱۳۱.

نام کاملش در کتب رجالی ذکر نشده، ولی وی را از اصحاب امام جواد (ع) و از افراد مورد اعتماد آن حضرت بر شمرده‌اند. وی یک حدیث از امام جواد (ع) روایت کرده است.^{۴۸}

ص: ۴۳

۲۴. اسحاق بن ابراهیم قمی

نام کاملش اسحاق بن هاشم قمی، برادر محدث معروف شیعه و صاحب تفسیر معروف به تفسیر قمی، یعنی علی بن ابراهیم بن هاشم قمی (م ۳۲۸ ق) است. وی نیز از اصحاب امام جواد (ع) محسوب می‌گردد و از آن حضرت حدیثی روایت کرده است.^{۴۹}

۲۵. اسحاق بن اسماعیل بن نوبخت

خاندان نوبختی یکی از خاندان‌های مشهور ایرانی هستند که از نیمه سده دوم تا اوایل سده پنجم هجری می‌زیسته‌اند. برخی از آنان در عصر خود، از عالمان و فرهیختگان جامعه و پیرو مذهب شیعه بوده‌اند. اسحاق بن اسماعیل نیز از همین خاندان و از اصحاب امام هادی (ع) بوده^{۵۰} و یک حدیث از امام جواد (ع) روایت کرده است.

۲۵. اسماعیل بن عباس هاشمی

نامی از وی در کتب رجالی برده نشده، ولی دو حدیث از امام جواد (ع) با این نام روایت شده است.^{۵۱}

۲۶. اسماعیل بن مهران سکونی

نام کاملش اسماعیل بن مهران بن ابی نصر سکونی، مکنی به ابی یعقوب و ساکن کوفه و از محله سکون بود. وی اصالتاً ایرانی‌تراد و از موالیان ساکن کوفه بوده است. به گفته مرحوم عطاردی، اصولاً آلمهران، طایفه‌ای برخاسته از حواشی مهران رود در پاکستان فعلی بوده‌اند و یا از روستایی به همین نام در ناحیه شهر ری بوده که هم‌اکنون جزء شهر بزرگ تهران قرار گرفته است.^{۵۲}

^{۴۸}. معجم رجال الحديث، ج ۳، ص ۳۱؛ مسند الامام الجواد(ع)، ص ۲۶۶؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۱۳۳.

^{۴۹}. همان، ص ۳۲؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۱۳۳.

^{۵۰}. نک: رجال شیخ طوسی، ص ۳۸۴؛ نقد الرجال، ج ۱، ص ۱۹۰؛ معجم رجال الحديث، ج ۳، ص ۱۹۷.

^{۵۱}. مسند الامام الجواد(ع)، ص ۲۶۶؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۱۳۶.

^{۵۲}. مسند الامام الجواد(ع)، ص ۲۶۴.

اسماعیل از اصحاب امام رضا (ع) و امام جواد (ع) محسوب می‌گردد و از آنان روایاتی نقل کرده است. وی دارای کتبی چون: *الملاحم*, *ثواب القرآن*, *إهليلجه*,

ص: ۴۴

صفة المؤمن و الفاجر، التوادر و خطب امير المؤمنین (ع) بوده است.^{۵۳}

۲۷. امیة بن علی قیسی شامی

وی مکنی به ابی محمد و در نزد برخی از رجال شناسان سندش ضعیف است.^{۵۴} این غضایری وی را در عدد محدثان قمی دانسته است.^{۵۵} ولی گفتارش مقرون به صحت نیست؛ زیرا همان‌گونه که از پسوند نامش پیداست، وی قیسی شامی است و مراد از شام، یا ناحیه شام در شمال جزیره‌العرب است و یا منطقه شامیه در جنوب عراق. وی سه حدیث از امام جواد (ع) روایت کرده است.^{۵۶}

۲۸. ایوب بن نوح

ابوالحسین ایوب بن نوح بن دراج نخعی، برادرزاده جمیل بن دراج (از اصحاب خاص امام صادق (ع)) است. وی از راویان معروف شیعه و از اصحاب امام هادی (ع) و امام عسکری (ع) و وکیل مورد اعتماد آن دو بزرگوار، فردی عظیم‌المنزله، صحیح‌الاعتقاد، ثقه و صاحب کتابی به نام التوادر به شمار می‌آید که محمد بن خالد آن را از وی روایت نموده است.^{۵۷} وی یک حدیث از امام جواد (ع) روایت کرده است.^{۵۹}

۲۹. بکر بن احمد بن زیاد

^{۵۳}. نک: رجال نجاشی، ص: ۲۶؛ معجم رجال الحديث، ج: ۳، ص: ۱۹۲؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص: ۱۳۶.

^{۵۴}. همان، ص: ۱۰۵؛ رجال ابن غضائی، ص: ۳۸؛ معجم رجال الحديث، ج: ۴، ص: ۱۴۴؛ مستند الامام الجواد، ص: ۲۶۷.

^{۵۵}. رجال ابن غضائی، ص: ۲۸.

^{۵۶}. مستند الامام الجواد(ع)، ص: ۲۶۷؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص: ۱۳۷.

^{۵۷}. رجال کشی، ص: ۳۷۵.

^{۵۸}. رجال نجاشی، ص: ۱۰۲؛ رجال ابن داود، ص: ۶۴؛ رجال العلامه، ص: ۱۲.

^{۵۹}. مستند الامام الجواد(ع)، ص: ۲۶۷؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص: ۱۳۹.

نام کاملش بکر بن احمد بن ابراهیم بن زیاد عبدي عَصَرِي، مکنی به ابی محمد است. وی دارای کتبی چون طهاره، صلاة، زکاء و مناقب بود و از راویان امام جواد (ع) محسوب می‌شود. رجال‌شناسان شیعه وی را به علت اعتماد به مجاهیل، ضعیف شمرده‌اند.^{۶۰}

ص: ۴۵

۳۰. بکر بن صالح رازی

وی دارای کتبی چون: درجات الایمان، وجوه الكفر، الاستغفار و الجهاد بود. رجال‌شناسان شیعه وی را توثیق نکرده و ضعیف دانسته‌اند.^{۶۱} برقی وی را از اصحاب امام رضا (ع)^{۶۲} و نجاشی و ابن داود وی را از راویان امام کاظم (ع)^{۶۳} برشمرده‌اند. وی دو حدیث از امام جواد (ع) روایت کرده است.^{۶۴}

۳۱. جعفر بن محمد صوفی

نام وی در کتب رجالی نیامده، ولی با این نام احادیثی از امام رضا (ع) و امام جواد (ع) روایت شده است. نویسنده کتاب گرانسنج مسند الامام الجواد (ع) دو روایت از طریق وی از امام جواد (ع) نقل نموده است.^{۶۵}

۳۲. جعفر بن محمد صیرفى

نام کاملش جعفر بن محمد بن یونس احول صیرفى، نویسنده کتاب النوادر و از راویان امام جواد (ع) است.^{۶۶} ابن داود درباره‌اش گفتنه: «ثقة، لغوی، فاضل». ^{۶۷}

۳۳. جعفر بن محمد مزید

^{۶۰}. فهرست، ص: ۳۹؛ رجال العلامه، ص: ۲۰۸؛ منتهي المقال، ج: ۲، ص: ۱۶۰؛ معجم رجال الحديث، ج: ۴، ص: ۲۴۷.

^{۶۱}. رجال نجاشی، ص: ۱۰۹؛ رجال ابن داود، ص: ۴۳۲؛ نقد الرجال، ج: ۱، ص: ۲۹۳؛ منتهي المقال، ج: ۲، ص: ۱۶۳.

^{۶۲}. رجال برقی، ص: ۵۶.

^{۶۳}. رجال نجاشی، ص: ۱۰۹؛ رجال ابن داود، ص: ۴۳۹.

^{۶۴}. مسند الامام الجواد(ع)، ص: ۲۶۸؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص: ۱۴۱.

^{۶۵}. مسند الامام الجواد(ع)، ص: ۲۶۸.

^{۶۶}. رجال نجاشی، ص: ۱۲۰؛ حیاة الامام محمد الجواد(ع)، ص: ۱۳۷.

^{۶۷}. رجال ابن داود، ص: ۸۹.

این نام، در کتب رجالی نیامده، ولی حدیثی از امام جواد (ع) از طریق این نام روایت شده که موجب گردید نویسنده مسند الامام الجواد (ع) وی را نیز از راویان آن حضرت بداند.^{۶۸}

٣٤. حُرّ بن عثمان همدانی

نامی از وی نیز در کتب رجالی برده نشده، ولی نویسنده کتاب مسند الامام

ص: ٤٦

الجواد (ع) یک روایت از طریق وی از امام جواد (ع) نقل کرده است.^{۶۹}

٣٥. حسن بن بشار واسطی

حسن بن بشار (حسین بن بشار)^{٧٠} مدائی واسطی، از اصحاب امام کاظم (ع)، امام رضا (ع) و امام جواد (ع) محسوب می‌گردد. وی مدتی به مذهب وقف گرایید، ولی لطف خدا شامل حالت شد و از این انحراف برگشت و به مذهب حق پیوست. نام دیگری با عنوان «حسن بن یسار مدائی» نیز از اصحاب سه امام یاد شده برشمرده‌اند، که ظاهراً همان حسن بن بشار واسطی است.^{٧١} وی یک حدیث از امام جواد (ع) روایت کرده است.^{٧٢}

٣٦. حسن بن راشد بغدادی

وی مکنی به ابوعلی و از اصحاب امام جواد (ع) و امام هادی (ع) و از فقهاء و علماء شیعه و از وکلای امام هادی (ع) در بغداد و حوالی آن بوده است. او از جهت روایی، شفه^{٧٣} و از جهت فکری و شخصیتی مورد تأیید امام هادی (ع) بوده، به گونه‌ای که آن حضرت بعد از وفات او، در شأن وی فرمودند:

«إِنَّهُ عَاشَ سَعِيدًا وَ ماتَ شَهِيدًا». ^{٧٤}

^{٦٨}. مسند الامام الجواد (ع)، ص ٢٦٩.

^{٦٩}. همان.

^{٧٠}. الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ١٥٦.

^{٧١}. معجم رجال الحديث، ج ٤، ص ٢٩٠.

^{٧٢}. مسند الامام الجواد (ع)، ص ٢٦٩.

^{٧٣}. رجال العلامه، ص ٣٩؛ رجال ابن داود، ص ٤٤٠؛ معجم رجال الحديث، ج ٤، ص ٣٢٤.

^{٧٤}. حیاة الامام محمد الجواد (ع)، ص ١٣٨.

شیخ طوسی و ابن شهرآشوب وی را دارای کتابی به نام الراہب و الراهیة می دانند.^{۷۵} وی چند حدیث از امام جواد (ع) روایت کرده است.^{۷۶}

۳۷. حسین بن سعید اهوازی

نام کاملش حسین بن سعید بن حماد بن سعید بن مهران است. جد اعلایش مهران از موالیان امام زینالعابدین (ع) بود.^{۷۷} حسین نزد رجالشناسان

ص: ۴۷

شیعه، فردی ثقہ و عظیم الشأن است^{۷۸} و از روایان امام رضا (ع)، امام جواد (ع) و امام هادی (ع) محسوب می گردد.^{۷۹} وی اصلتتاً کوفی بود و به همراه برادرش حسن به اهواز نقل مکان کردند و پس از مدتی به قم هجرت نمودند و در همین شهر وفات یافتند. آن دو، به صورت مشترک سی کتاب در موضوعات مختلف فقهی، کلامی، قرآنی و دعا نگاشتند.^{۸۰}

۳۸. حسن بن عباس رازی

نام کاملش حسن بن عباس بن حریش (بنا بر نقلی جریش) رازی، مکنی به ابوعلی است. وی کتابی درباره فضل سوره قدر دارد، که از امام جواد (ع) روایت نموده است. برخی از رجالشناسان وی را ضعیف دانسته و اعتمادی به روایتش نمی کنند و برخی دیگر دلیلی بر ضعف وی نیافته‌اند.^{۸۱} وی احادیث زیادی از امام جواد (ع) روایت کرده است.^{۸۲}

۳۹. حسن بن علی بن ابی عثمان

ابومحمد حسن بن علی بن ابی عثمان، معروف به سجاده، ساکن کوفه و از روایان امام جواد (ع) شمرده می شود.^{۸۳} ولی رجالشناسان شیعه وی را ضعیف و فاسدالمذهب شمرده و بر اساس قرایینی، غالی دانسته‌اند.^{۸۴}

^{۷۵}. فهرست طوسی، ص ۱۳۷؛ معالم العلماء، ص ۳۷.

^{۷۶}. الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۱۴۶.

^{۷۷}. رجال نجاشی، ص ۵۸؛ فهرست، ص ۵۸؛ مستند الامام الجواد (ع)، ص ۲۷۱.

^{۷۸}. رجال شیخ طوسی، ص ۳۵۵؛ رجال ابن داود، ص ۱۲۳.

^{۷۹}. فهرست، ص ۵۸؛ مستند الامام الجواد (ع)، ص ۲۷۱؛ حیاة الامام محمد الجواد (ع)، ص ۱۴۱.

^{۸۰}. فهرست، ص ۵۸؛ مستند الامام الجواد (ع)، ص ۲۷۱.

^{۸۱}. متنی المقال، ج ۲، ص ۴۰۰.

^{۸۲}. مستند الامام الجواد (ع)، ص ۲۷۰.

٤٠. حسن بن محبوب سراد

وی ملقب به سراد، یا زراد و مکنی به ابوعلی و از اصحاب امام کاظم (ع)، امام رضا (ع) و امام جواد (ع) شمرده می‌شود.^{٨٥} حسن بن محبوب به نظر رجال‌شناسان شیعه ثقه، جلیل‌القدر و از ارکان اربعه اصحاب امام رضا (ع) و

ص: ٤٨

از عالمان و راویان پرتلاش است، به گونه‌ای که نگارش کتب زیادی را به وی نسبت داده‌اند. از جمله: المشیخة، الحدود، الديات، الفرائض، النکاح، الطلاق، التوارد، التفسیر، العتق و المراح.^{٨٦}

به گفته کشی، جد اعلای وی که نامش و هب بود، از برده‌گان سندي جریر بن عبدالله بجلی بود که امیر مؤمنان (ع) وی را خریدند و در خدا آزاد نمودند.^{٨٧} وی، یک روایت از امام جواد (ع) نقل کرده است.^{٨٨}

٤١. حسن بن علی بن یقطین

وی از فقهاء و متکلمان شیعه و از اصحاب و راویان امام کاظم (ع) و امام رضا (ع) و دارای کتابی به نام مسائل امام موسی بن جعفر (ع) بوده است.^{٨٩} شیخ کلینی از طریق وی روایتی از امام جواد (ع) نقل کرده^{٩٠} و بدین‌جهت، از راویان آن حضرت محسوب می‌گردد.

٤٢. حسین بن امام موسی کاظم (ع)

ابو عبدالله حسین بن امام موسی کاظم (ع)، مانند سایر فرزندان امام هفتم، صاحب فضل و منقبت مشهوری بود و از امام جواد (ع) روایاتی نقل نمود.^{٩١} در روایتی آمده که یک اعرابی هنگامی که امام جواد (ع) را در بین جمعی دید که وی را احترام می‌کنند، در حالی که به امام اشاره می‌کرد پرسید: «من هذا الفتى؟» وی پاسخ داد: «هذا وصی رسول الله (ص)».^{٩٢}

^{٨٣}. همان.

^{٨٤}. رجال کشی، ص ٥٧١؛ رجال ابن خضائری، ص ٥٢؛ متنی المقال، ج ٢، ص ٤١٠؛ معجم رجال‌الحدیث، ج ٦، ص ٢٤.

^{٨٥}. الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ١٥٥.

^{٨٦}. فهرست، ص ٤٦؛ معالم العلماء، ص ٣٣؛ معجم رجال‌الحدیث، ج ٦، ص ٩٦.

^{٨٧}. رجال کشی، ص ٥٨٤.

^{٨٨}. معجم رجال‌الحدیث، ج ٦، ص ٩٩؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ١٥٥.

^{٨٩}. رجال نجاشی، ص ٤٥؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ١٥٤.

^{٩٠}. کافی، ج ٦، ص ٤٣٤.

٤٣. حسين بن حكم

ابو عبدالله حسين بن حكم بن مسلم حبری کوفی، صاحب کتاب تفسیرالحبری

ص: ٤٩

بود. وی مکاتبه‌ای با امام کاظم (ع) داشته ۹۳ و از اصحاب و راویان امام جواد (ع) شمرده می‌شود.^{۹۴} وی روایتی از امام جواد (ع) نقل کرده است.^{۹۵}

٤٤. حسين بن مسلم

وی از اصحاب و راویان امام رضا و امام جواد (ع) به شمار می‌آید،^{۹۶} ولی در منابع رجالی شیعه سخنی درباره وثاقت و شخصیت وی به میان نیامده است.

٤٥. حسين مکاری

نویسنده مسند امام جواد (ع) وی را ناشناخته دانسته و درباره وی فرموده: «ما وجدنا بهذ العنوان ذكرا في كتب الرجال و هو يروى عن أبي جعفر الثاني عليه السلام حديثا واحدا». ^{۹۷} ولی اگر با تتبع بیشتری در کتب رجالی به عمل آید، دانسته می‌شود، وی همان حسين (یا حسن) بن ابی سعید هاشم بن حیان مکاری است^{۹۸} که وی و پدرش ابوسعید هاشم بن حیان مکاری، بنابر نقلی از موجهین فرقه ضاله واقفیه بوده‌اند.^{۹۹}

٤٦. حسین بن ابی حصین حُضِينی

^{٩١}. معجم رجال الحديث، ج ٧، ص ١٠٦؛ مسند الامام الجواد(ع)، ص ٢٧٣؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ١٦١.

^{٩٢}. همان، ج ١٢، ص ٣١٦.

^{٩٣}. کافی، ج ٢، ص ٣٩٩.

^{٩٤}. الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ١٥٧.

^{٩٥}. کافی، ج ٧، ص ١٢٠.

^{٩٦}. معجم رجال الحديث، ج ٧، ص ٩٩؛ نقد الرجال، ج ٢، ص ١١٨؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ١٦٠.

^{٩٧}. مسند الامام الجواد(ع)، ص ٢٧٢.

^{٩٨}. الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ١٦٢.

^{٩٩}. رجال ابن غضائی، ص ١١٧؛ رجال ابن داود، ص ٤٤٣.

وی از اصحاب امام جواد (ع) و امام هادی (ع) بوده و از روایتی که از امام جواد (ع) نقل نموده، ۱۰۰ برمی آید که از شیعیان مخلص و مورد توجه آن امام بوده است.^{۱۰۱}

۴۷. حکیمه دختر امام جواد (ع)

وی از بانوان شریف علوی و بانویی نجیب، کریم، فاضل، نقی و رضی به شمار می آید و همان شخصیت معروفی است که در ولادت حضرت حجت

ص: ۵۰

بن الحسن العسكري (عج) حضور داشته و نوزاد مبارک را در دامن پدرش امام حسن عسکری (ع) قرار داده و از پدرش امام جواد (ع) روایاتی نقل نموده است.^{۱۰۲} قبر شریف وی در سامرا و در کنار مرقد مطهر برادرش امام هادی (ع) و برادر زاده‌اش امام عسکری (ع) قرار دارد.^{۱۰۳}

۴۸. حکیمه دختر امام رضا (ع)

وی از برادرش امام جواد (ع) روایاتی نقل نموده، که یکی از آن‌ها روایتی است که جگونگی دشمنی ام‌الفضل همسر امام جواد (ع) با آن حضرت را بیان می‌نماید.^{۱۰۴} مطلب خاصی درباره حکیمه در منابع رجالی وارد نشده است.^{۱۰۵}

۴۹. حمزه بن یعلی

ابویعلی حمزه بن یعلی اشعری قمی، بنابر نقل نجاشی، از راویان امام رضا (ع) و امام جواد (ع) و ثقہ و دارای کتابی بوده است.^{۱۰۶}

۵۰. حمدان حُضینی اهوازی

^{۱۰۰}. الاستبصر، ج ۱، ص ۲۷۴؛ تهذیب الاحکام، ج ۲، ص ۲۶.

^{۱۰۱}. الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۱۶۳.

^{۱۰۲}. مستدرک الوسائل، ج ۲، ص ۶۰۰ و ج ۱۳، ص ۱۷۹.

^{۱۰۳}. الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۳۷۵.

^{۱۰۴}. الخرائج والجرائح، ج ۱، ص ۳۷۲؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۳۶۷.

^{۱۰۵}. مسند الامام الجواد (ع)، ص ۲۷۴.

^{۱۰۶}. رجال نجاشی، ص ۱۴۱.

حمدان بن احمد^{۱۰۷}، یا حمدان بن ابراهیم حُضینی اهوازی^{۱۰۸} از روایان امام جواد (ع) محسوب می‌شود و یک روایت از آن حضرت نقل نموده است.

۵۱. حمدان بن اسحاق خراسانی

وی از اصحاب و روایان امام جواد (ع) و امام هادی (ع) بوده^{۱۰۹} و دارای آثاری چون علل الوضوء و النوادر است.^{۱۱۰}

۵۲. خیران خادم

وی خادم امام رضا (ع)^{۱۱۱} و از اصحاب آن حضرت و امام جواد (ع) و امام

ص: ۵۱

هادی (ع) به شمار می‌آید.^{۱۱۲} به گفته نجاشی، وی دارای کتاب بود.^{۱۱۳} وی ثقہ و محرم اسرار ائمه اطهار (علیهم السلام) و از روایان از امام جواد (ع) به شمار می‌آید.^{۱۱۴}

شیخ حر عاملی درباره وی فرمود: «خیران الخادم العجمی القراطیسی الثقة مولی الرضا (ع)، كانت له منزلة و زلفی عند أبي جعفر الثاني محمد بن على الجواد (ع)». ^{۱۱۵}

۵۳. داوود بن قاسم جعفری

ابوهاشم داوود بن قاسم بن اسحاق بن عبدالله بن جعفر طیار، از اصحاب امام رضا (ع)، امام جواد (ع) و امام حسن عسکری (ع) بوده و توفیق رؤیت امام زمان (عج) را داشته و نزد امامان مورد احترام و اعتماد ویژه‌ای بوده و

^{۱۰۷}. رجال کشی، ص ۵۶۳.

^{۱۰۸}. معجم رجال الحديث، ج ۷، ص ۲۶۵.

^{۱۰۹}. الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۱۶۵.

^{۱۱۰}. رجال نجاشی، ص ۱۲۸.

^{۱۱۱}. همان، ص ۱۵۵.

^{۱۱۲}. الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۱۶۶.

^{۱۱۳} .. رجال نجاشی، ص ۱۵۵.

^{۱۱۴}. منتهی المقال، ج ۳، ص ۱۸۸؛ حیاة الامام محمد الجواد (ع)، ص ۱۴۳.

^{۱۱۵}. مشرق الشمسین، ص ۴۵۳.

فردی شق، عظیم‌المنزله و جلیل‌القدر و صاحب مکانت در نزد خلفای عباسی بود. وی اهل بغداد بوده و از چهار امام یاد شده، از جمله امام جواد (ع) روایاتی نقل نموده است.^{۱۱۶}

۵۴. داود صرمی

به وی داود بن مافنه نیز گفته می‌شود^{۱۱۷} و مکنی به ابوسليمان است.^{۱۱۸} وی از امام رضا (ع) و امام جواد (ع) روایاتی نقل نموده و در زمان امام هادی (ع) نیز زنده بود و از اصحاب وی به شمار می‌آمد.^{۱۱۹} ظاهراً وی ایرانی بود و شغل دباغی و یا چرم‌دوزی داشت و نسبت وی به «صرم» به همین جهت است. همان‌گونه که مقری فیومی گفت: «الصَّرْمُ بِالْفَتْحِ الْجِلْدُ وَ هُوَ مُعَرَّبٌ وَ أَصْلُهُ بِالْفَارَسِيَّةِ جَرْمٌ».^{۱۲۰}

ص: ۵۲

۵۵. دعلب خزاعی

ابوعلی دعلب بن علی خزاعی، شاعر و مادح اهل بیت (ع)، از اصحاب امام کاظم (ع) و امام رضا (ع) به شمار می‌آمد. شعر معروف وی در نزد مأمون در منقبت اهل بیت (علیهم السلام)، نخستین اظهارنامه رسمی مظلومیت اهل بیت (علیهم السلام) در نزد خلفای جور عباسی بود. وی آثاری چون طبقات الشعرا و الواحدة فی مثاب العرب و مناقب‌ها دارد. وی یک حدیث از امام جواد (ع) نقل کرده است.^{۱۲۱}

۵۶. ریان بن شبیب

وی از ثقات اهل حدیث و از اصحاب امام رضا (ع) بود. هنگامی که امام رضا (ع) در خراسان اقامت داشتند، وی بر ایشان وارد شد. ریان ساکن قم و دایی معتصم عباسی بود. کتاب وی جامع احادیث امام رضا (ع) است. وی از امام جواد (ع) نیز روایاتی نقل نمود.^{۱۲۲}

^{۱۱۶}. نک: رجال کشی، ۵۷۱؛ رجال نجاشی، ص ۱۵۶؛ فهرست، ص ۶۷؛ مسند الامام الجواد(ع)، ص ۲۷۵؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۱۶۹.

^{۱۱۷}. نقد الرجال، ج ۲، ص ۲۱۴.

^{۱۱۸}. رجال الشیخ الطوسی، ص ۳۸۶.

^{۱۱۹}. حیاء الامام محمد الجواد(ع)، ص ۱۴۵.

^{۱۲۰}. المصباح المنیر، ج ۲، ص ۳۳۹.

^{۱۲۱}. نک: رجال نجاشی، ص ۱۶۱؛ نقد الرجال، ج ۲، ص ۲۲۵؛ متنی المقال، ج ۳، ص ۲۱۸؛ مسند الامام الجواد(ع)، ص ۲۷۶.

^{۱۲۲}. علل الشرائع، ج ۱، ص ۲۳۹؛ متنی المقال، ج ۳، ص ۲۴۴؛ مسند الامام الجواد(ع)، ص ۲۸۰؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۱۷۸.

۵۷. ریان بن صلت اشعری

نجاشی درباره وی می‌گوید: «ابوعلی ریان بن صلت اشعری قمی، از امام رضا (ع) روایت نقل کرده و شخصی شقه و صدوق است. وی کتابی دارد که در آن روایات امام رضا (ع) درباره «فرق بین آل و امت» را جمع آوری کرده است.^{۱۲۳}

شیخ طوسی و برخی دیگر از رجال شناسان، وی را بغدادی و با اصالت خراسانی می‌دانند.^{۱۲۴} وی شقه و از اصحاب امام رضا (ع) و امام هادی (ع) و از جمله کسانی است که از امام جواد (ع) نیز روایاتی نقل کرده است.^{۱۲۵}

۵۸. زکریا ابن آدم قمی

نام کاملش زکریا ابن آدم بن عبدالله بن سعد اشعری قمی است. وی از اصحاب

ص: ۵۳

و راویان امام صادق (ع)، امام رضا (ع) و امام جواد (ع) و از افراد جلیل القدر، موجه و شقه به شمار می‌رود. بنابر روایتی که کشی از علی بن مسیب همدانی نقل نموده، امام رضا (ع) وی را مورد ملاطفت و تأیید قرار داده: «عَنْ عَلَىٰ بْنِ الْمُسَيْبِ، قَالَ قُلْتُ لِلرَّضَاٰ (ع) شُقَّتِي بَعِدَةً وَلَسْتُ أَصْلِ إِلَيْكَ فِي كُلِّ وَقْتٍ، فَمَمَّنْ آخُذُ مَعَالَمَ دِينِي فَقَالَ: مِنْ زَكَرِيَا بْنَ آدَمَ الْقَمِّيِ الْمَأْمُونِ عَلَىِ الدِّينِ وَالدُّنْيَا». ^{۱۲۶}

وی در زمان حیات امام جواد (ع) وفات نمود و آن حضرت در نامه‌ای که برای برخی از اصحاب خود نوشتند، درباره شخصیت دینی و معرفتی وی فرمودند: «فَقَدْ عَاهَ أَيَامَ حَيَاةِهِ عَارِفًا بِالْحَقِّ قَائِلًا بِهِ صَابِرًا مُحْسِبًا لِلْحَقِّ، فَائِمًا بِمَا يَجِبُ لِلَّهِ عَلَيْهِ وَلِرَسُولِهِ، وَمَضِيَ رَحْمَةُ اللَّهِ عَلَيْهِ غَيْرَ نَاكِثٍ وَلَا مُبْدِلٍ، فَجَزَاهُ اللَّهُ أَجْرَ نِيتِهِ وَأَعْطَاهُ خَيْرَ أُمْنِيَتِهِ». ^{۱۲۷}

وی در شهر مقدس قم وفات نمود و در قبرستان شیخان مجاور حرم مطهر حضرت فاطمه معصومه (علیها السلام) دفن شد و مقبره‌اش مزار شیعیان است.^{۱۲۸}

^{۱۲۳}. رجال نجاشی، ص ۱۶۵.

^{۱۲۴}. رجال شیخ طوسی، ص ۳۵۷؛ نقد الرجال، ج ۲، ص ۲۰۴.

^{۱۲۵}. مسند الامام الجواد(ع)، ص ۲۸۱؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۱۸۷.

^{۱۲۶}. رجال کشی، ص ۵۹۵.

^{۱۲۷}. همان.

^{۱۲۸}. مسند الامام الجواد(ع)، ص ۲۸۳.

۵۹. زینب بنت محمد

وی از اصحاب امام جواد (ع) ۱۲۹ و به نقل برقی، از بانوانی است که از امام جواد (ع) روایت نموده‌اند. ۱۳۰

۶۰. زهراء امّ احمد

وی نیز از اصحاب امام جواد (ع) ۱۳۱ و از بانوانی بود که با آن حضرت پرسش و پاسخ داشت. ۱۳۲

۶۱. سعید بن جناح ازدی

وی اصالتاً اهل کوفه بود، ولی در بغداد رشد و نمو یافت و در همین شهر

ص: ۵۴

وفات نمود. وی از راویان امام کاظم (ع) و امام رضا (ع) و از اصحاب و راویان امام جواد (ع) به شمار می‌آید. سعید، مولای طایفه ازد و دارای آثاری چون صفة الجنّة والنّار و روح المؤمن و الكافر است. ۱۳۳

۶۲. شاذویه بن حسین

نام کاملش شاذویه بن حسین بن داود قمی است. ۱۳۴ وی روایتی از امام جواد (ع) نقل کرده که حاکی از کرامت و معجزه آن حضرت است. ۱۳۵

۶۳. صالح بن عطیه

صالح بن علی بن عطیه اضمخم بغدادی، از اصحاب امام رضا (ع) به شمار آمده ۱۳۶ و یک روایت از امام جواد (ع) نقل کرده است. ۱۳۷

^{۱۲۹}. معجم رجال الحديث، ج ۲۴، ص ۲۱۹.

^{۱۳۰}. رجال برقی، ص ۶۲.

^{۱۳۱}. معجم رجال الحديث، ج ۲۴، ص ۲۱۸.

^{۱۳۲}. حیاة الامام محمد الجواد(ع)، ص ۱۷۵.

^{۱۳۳}. رجال نجاشی، ص ۱۸۲ و ص ۱۹۱؛ نقد الرجال، ج ۲، ص ۳۱۹؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۱۹۱.

^{۱۳۴}. رجال کشی، ص ۵۸۱.

^{۱۳۵}. معجم رجال الحديث، ج ۱۲، ص ۱۰؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۱۹۲.

^{۱۳۶}. الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۱۹۴.

٦٤. صباح بن محارب

اطلاع خاصی در منابع رجالی از وی یافت نشد. او تنها حدیثی درباره مداوای یک بیماری از امام جواد (ع) نقل کرده است.^{۱۳۸}

٦٥. صقر بن ابی دلف کاشانی

در باره وی نیز اطلاعاتی در منابع رجالی نیامده و تنها به این مطلب اشاره شده که وی از اصحاب و راویان امام هادی (ع) بود.^{۱۳۹} نویسنده مسند امام جواد (ع) درباره وی فرمود: «و يحتمل ان يكون اخو عبدالعزيز بن ابی دلف الكاسانی المعاصر للامام الجواد (ع)». وی حدیثی از امام جواد (ع) نقل کرده است.^{۱۴۰}

٦٦. عباس بن معروف قمی

ابوالفضل عباس بن معروف قمی، مولی جعفر بن عبدالله اشعری قمی، فردی ثقه و دارای کتبی چون الآداب و النواذر بود. برخی از رجال شناسان، وی را از اصحاب امام رضا (ع) و امام هادی (ع) دانسته‌اند.^{۱۴۲} وی روایاتی از امام جواد (ع) نقل نموده است.^{۱۴۳}

٦٧. عبدالجبار بن مبارک نهاوندی

وی از اصحاب امام رضا (ع) و امام جواد (ع) و دارای کتاب بود. وی از برگانی به شمار می‌رفت که به قول خودش اهل ضلال وی را به برگی گرفته بودند و چون عرض حال خویش به نزد امام جواد (ع) برد، آن حضرت طی مکتوبی وی را در راه خدا آزاد نمودند.^{۱۴۴}

^{۱۳۷}. الخرائج والجرائح، ج ٢، ص ٦٦٦؛ مسند الامام الجواد (ع)، ص ٢٨٤.

^{۱۳۸}. مستدرک الوسائل، ج ١٦، ص ٤٤٦؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ١٩٦.

^{۱۳۹}. معجم رجال الحديث، ج ١٠، ص ١٥١؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ١٩٨.

^{۱۴۰}. مسند الامام الجواد (ع)، ص ٢٨٥.

^{۱۴۱}. الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ١٩٨.

^{۱۴۲}. معجم رجال الحديث، ج ١٠، ص ٢٥٩؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ١٩٩.

^{۱۴۳}. مسند الامام الجواد (ع)، ص ٢٨٥.

^{۱۴۴}. نک: رجال کشی، ص ٥٦٨؛ روضة المتقین، ج ١٤، ص ٣٧٦؛ متنی المقال، ج ٤، ص ٨٠؛ نقد الرجال، ج ٣، ص ٣٢.

۶۸. عبدالرحمان بن ابی نجران

نامش عمرو بن مسلم تبیمی کوفی و مکنی به ابوالفضل است. وی فردی ثقه و مورد اعتماد و محدثی جلیلالقدر و از اصحاب و راویان امام رضا و امام جواد (ع) به شمار می‌آید. عبدالرحمان کتب متعددی نگاشته است.^{۱۴۵}

۶۹. عبدالسلام بن صالح

وی همان ابوصلت هروی خراسانی و از اصحاب سرّ امام رضا (ع) است. وی محدثی جلیلالقدر و از شیعیان مخلص، ثقه و از راویان امام رضا (ع) و امام جواد (ع) محسوب می‌گردد.^{۱۴۶} کتاب وفاة امام الرضا (ع) از تأییفات وی است.^{۱۴۷} سخن درباره شخصیت این محدث و صحابی ولایی زیاد است و این مقاله گنجایش آن را ندارد. نویسنده کتاب مسند امام جواد (ع) درباره وی بسط کلام داده، که مطالعه آن خالی از لطف نیست.^{۱۴۸}

ص: ۵۶

۷۰. عبدالعظیم بن عبدالله حسنی

نام کاملش عبدالعظیم بن عبدالله بن علی بن حسن بن زید بن امام حسن مجتبی (ع) است. وی محدثی جلیلالقدر، عظیم‌المنزله و از بزرگان سادات علوی و از عالمان صحیح‌الاعتقاد عصر خویش بود. عبدالعظیم از اصحاب و راویان امام رضا (ع)، امام جواد (ع) و امام هادی (ع) به شمار می‌آید. وی وکیل امام هادی (ع) در منطقه ری بود.^{۱۴۹}

۷۱. عبدالله بن رزین

وی از راویان و شیفتگان شخصیت امام جواد (ع) بود، به گونه‌ای که هرگاه امام جواد (ع) به مسجدالنبی می‌رفتند، خاک پای آن حضرت را جهت تبرک بر می‌داشت.^{۱۵۰}

۷۲. عبدالله بن عبدالرحمان مسمعی

^{۱۴۵}. همان، ص: ۲۲۵؛ مسند الامام الجواد(ع)، ص: ۲۸۶؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص: ۲۰۵.

^{۱۴۶}. نقد الرجال، ج: ۳، ص: ۵۹؛ منتهی المقال، ج: ۴، ص: ۱۲۳؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص: ۲۰۷.

^{۱۴۷}. رجال نجاشی، ص: ۲۴۵.

^{۱۴۸}. مسند الامام الجواد(ع)، ص: ۲۸۷.

^{۱۴۹}. مسند الامام الجواد(ع)، ص: ۲۹۸؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص: ۲۱۱.

^{۱۵۰}. معجم رجال الحديث، ج: ۱۱، ص: ۱۹۸؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص: ۲۳۷؛ مسند الامام الجواد(ع)، ص: ۳۰۸.

رجال شناسان شیعه، وی را از عُلّاتی می‌دانند که اعتباری به نقل حدیث و روایت او نیست.^{۱۵۱} نجاشی درباره وی می‌نویسد: «عبدالله بن عبدالرحمان الأصم المسمعي بصرى، ضعيف غال ليس بشئ». ^{۱۵۲}

وی از علماء و صاحب آثاری چون المزار و الناسخ و المنسوخ بوده^{۱۵۳} و روایتی از امام جواد (ع) نقل کرده است.

۷۳. عبدالله بن عثمان

وی حدیثی از امام جواد (ع) نقل نموده^{۱۵۴}، ولی نام وی چون بدون لقب و یا پسوند آمده، به درستی معلوم نیست که کدام یک از عبدالله بن

۵۷. ص:

عثمان معاصر امام جواد (ع) است. نام دو نفر با این عنوان برجستگی دارد: یکی عبدالله بن عثمان بن عمرو فزاری که ثقه و از اصحاب امام صادق (ع) بوده^{۱۵۵} و دیگری عبدالله بن عثمان خیاط که واقعی مذهب بوده است.^{۱۵۶}

۷۴. عبدالله بن مغیره بجلی

وی کوفی و ثقه و فردی عظیم‌المنزله بود و از اصحاب و راویان امام کاظم (ع) و امام رضا (ع) به شمار می‌آمد. از روایتی که وی از امام جواد (ع) نقل کرده^{۱۵۷} دانسته می‌شود تا زمان آن حضرت نیز زنده بوده و محضر ایشان را درک
کرده است.^{۱۵۸}

۷۵. عبدالعزیز بن مهتدی اشعری قمی

وی محدثی جلیل‌القدر، عظیم‌المنزله، ثقه و از وکلای امام رضا (ع) به شمار می‌آمد و از امام رضا (ع) و امام جواد (ع) روایاتی نقل کرده و شخصاً صاحب کتاب است.^{۱۵۹} ابو عمرو کشی درباره شخصیت وی به نقل از فضل بن شاذان

^{۱۵۱}. مستند الامام الجواد(ع)، ص ۳۰۹.

^{۱۵۲}. رجال نجاشی، ص ۲۱۷.

^{۱۵۳}. همان.

^{۱۵۴}. مستدرک الوسائل، ج ۶، ص ۴۶۴.

^{۱۵۵}. رجال العلامه، ص ۱۱۲؛ نقد الرجال، ج ۳، ص ۱۲۲.

^{۱۵۶}. نقد الرجال، ج ۳، ص ۱۲۱.

^{۱۵۷}. فصول المهمة، ج ۱، ص ۵۶۸.

^{۱۵۸}. مستند الامام الجواد(ع)، ص ۳۱۰؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۲۴۱.

می‌نویسد: «قالَ حَدَّثَنِي الْمُهْتَدِيُّ الْأَشْعَرِيُّ عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنِ الْمُهْتَدِيِّ، وَكَانَ خَيْرَ قُمِّيُّ رَأْيِهِ، وَكَانَ وَكيلَ الرِّضَا (ع) وَخَاصَّتَهُ...»^{۱۶۰}

۷۶. عبدالله بن صلت قمي

ابوطالب، عبدالله بن صلت قمي از ثقات حدیث و از اصحاب و راویان امام رضا (ع) و امام جواد (ع) است. وی کتبی از جمله تفسیر قرآن دارد.^{۱۶۱}

۷۷. عبدالله بن محمد بن حصین اهوازی

نام کاملش عبدالله بن محمد بن حصین حصینی، یا حضینی و یا حصینی اهوازی و از اصحاب و راویان امام رضا (ع) و امام جواد (ع) است.^{۱۶۲} وی دارای

ص: ۵۸

کتاب مسائل امام رضا (ع) یا کتابی بود که از تعدادی از بزرگان شیعه حدیث نقل می‌کند.^{۱۶۳}

۷۸. عبدالله بن محمد بن حماد

وی که به عبدالله بن محمد رازی معروف است، از اصحاب امام جواد (ع) شمرده شده است^{۱۶۴} و حدیثی از ایشان نقل کردده ولی از جهت وثاقت، مجھول الحال است.^{۱۶۵}

۷۹. علی بن اسباط

ابوالحسن علی بن اسباط بن سالم بیاع مقری کوفی، از اصحاب امام رضا (ع) و امام جواد (ع) شمرده می‌شود.^{۱۶۶} وی بعد از شهادت امام رضا (ع) مدتی به مذهب فطحی گرایش پیدا نمود، ولی با نامه‌نگاری‌هایی که بین او و علی بن مهزیار

^{۱۶۹}. تقد الرجال، ج ۳، ص ۶۶؛ منتهی المقال، ج ۴، ص ۱۳۸؛ مستند الامام الجواد(ع)، ص ۲۹۸.

^{۱۶۰}. رجال کشی، ص ۴۸۳.

^{۱۶۱}. رجال نجاشی، ص ۲۱۷؛ فهرست، ص ۱۰۴؛ مستند الامام الجواد(ع)، ص ۳۰۸؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۲۳۸.

^{۱۶۲}. الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۲۳۹.

^{۱۶۳}. رجال نجاشی، ص ۲۲۷؛ تقد الرجال، ج ۳، ص ۱۲۷.

^{۱۶۴}. مستند الامام الجواد(ع)، ص ۳۱۰؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۲۴۰.

^{۱۶۵}. مستدرک الوسائل، ج ۱۷، ص ۷۷.

^{۱۶۶}. معجم رجال الحديث، ج ۱۱، ص ۳۲۷.

برقرار شد، هر دو به امام جواد (ع) رجوع نمودند و به دست آن حضرت هدایت یافتند و به امامت آن حضرت معتقد شدند. نجاشی درباره وی فرمود: «و کان أوثق الناس و أصدقهم». ۱۶۸ وی دارای کتاب (اصل) بود و از امام جواد (ع) روایاتی نقل کرده است.^{۱۶۹}

۸۰. علی بن حسان واسطی

وی از ثقات رجال حدیث ۱۷۰ و مکنی به ابوالحسین قصیر و معروف به «منمس» بود و عمری دراز یافت. وی امام رضا (ع) را درک نموده و از امام جواد (ع) روایت نقل کرده است.^{۱۷۱}

۸۱. علی بن خالد

وی ابتدا بر مذهب زیدیه بود و به سبب کراماتی که از امام جواد (ع) مشاهده

ص: ۵۹

نمود، از زیدیه دست برداشت و به امامیه روی آورد و اعتقاداتش را تصحیح نمود. وی از امام جواد (ع) روایاتی نقل کرده است.^{۱۷۲}

۸۲. علی بن سلیمان

در برخی از احادیث با نام علی بن سلیمان نوفلی ۱۷۳ و در برخی دیگر با نام علی بن محمد بن سلیمان نوفلی وارد شده است.^{۱۷۴} وی از اصحاب امام جواد (ع) بوده و روایاتی از آن حضرت نقل کرده است.^{۱۷۵}

۸۳. علی بن عاصم کوفی

^{۱۶۷}. مسند الامام الجواد(ع)، ص ۳۱۱.

^{۱۶۸}. رجال نجاشی، ص ۲۵۲.

^{۱۶۹}. مسند الامام الجواد، ص ۳۱۱؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۲۴۵.

^{۱۷۰}. رجال ابن الغضائیری، ص ۷۷.

^{۱۷۱}. نقد الرجال، ج ۳، ص ۱۴۰؛ منتهی المقال، ج ۴، ص ۳۷۲.

^{۱۷۲}. نقد الرجال، ج ۳، ص ۲۵۸؛ معجم رجال الحديث، ج ۱۳، ص ۱۳؛ مسند الامام الجواد(ع)، ص ۲۱۳.

^{۱۷۳}. تهذیب الاحکام، ج ۹، ص ۱۳۳.

^{۱۷۴}. کافی، ج ۴، ص ۴۸۶ و ج ۷، ص ۳۸.

^{۱۷۵}. معجم رجال الحديث، ج ۱۳، ص ۴۹؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۲۶۰.

وی از اصحاب امام جواد (ع) و امام هادی (ع) و از بزرگان شیعه در عصر خویش بود. گفته شده یکصد هزار حدیث در نزد وی وجود داشت و بیش از نود سال عمر نمود. وی در زمان معتقد عباسی دستگیر شد و در بازداشتگاهی بین کوفه و بغداد به شهادت رسید.^{۱۷۶} وی حدیثی طولانی از امام جواد (ع) روایت نموده است.^{۱۷۷}

۸۴. علی بن محمد علوی

وی از اصحاب امام جواد (ع) بوده و حدیثی از ایشان نقل کرده است.^{۱۷۸}

۸۵. علی بن مهزیار اهوازی

وی و پدرش مهزیار، نصرانی بودند و هنگامی که پدرش مسلمان گردید، فرزند خردسالش علی نیز مسلمان و از معتقدان به امامت ائمه اطهار (علیهم السلام) شدند. وی از امام رضا (ع) و امام جواد (ع) روایاتی نقل کرده و از اصحاب امام جواد و امام هادی (ع) و وکیل آن دو بوده است. ابوالحسین علی بن مهزیار، فقیه‌ی نامآور و از بزرگان حدیث و از ثقات شیعه و از نویسنده‌گان پرکار بود. وی ۳۳ کتاب نگاشت؛

ص: ۶۰

از جمله: الانبیاء، البشارات، حروف القرآن، الوضوء، الصلوة و الزکاء.^{۱۷۹}

۸۶. عمران بن محمد اشعری

نام کاملش عمران بن محمد بن عمران بن عبد الله بن سعد اشعری قمی است^{۱۸۰} و از اصحاب امام رضا (ع) به شمار می‌آید. وی دارای کتاب بود و روایاتی از امام جواد (ع) نقل کرد.^{۱۸۱}

۸۷. عمر بن فرج رُخْجی

^{۱۷۶}. منتهی المقال، ج ۵، ص ۲۷.

^{۱۷۷}. الإمام الجواد من المهد إلى اللحد، ص ۲۶۱.

^{۱۷۸}. كافى، ج ۴، ص ۱۹۵؛ معجم رجال الحديث، ج ۱۳، ص ۱۸۴؛ الإمام الجواد من المهد إلى اللحد، ص ۲۶۹.

^{۱۷۹}. رجال نجاشی، ص ۲۵۳؛ مسنون الإمام الجواد (ع)، ص ۳۱۴؛ الإمام الجواد من المهد إلى اللحد، ص ۲۷۰.

^{۱۸۰}. همان، ص ۲۹۲.

^{۱۸۱}. مسنون الإمام الجواد (ع)، ص ۳۱۶؛ الإمام الجواد من المهد إلى اللحد، ص ۲۸۴.

وی بر خلاف برادرش محمد که از اجلای صحابه امام جواد (ع) و امام هادی (ع) بود، از مخالفان و دشمنان اهل‌بیت (علیهم السلام) و از دولتمردان عباسی و از خدمتکاران واقع و متوكل به شمار می‌آمد و سرانجام به خاطر سوء استفاده از مقام حکومتی و گردآوری اموال فراوان و کنیزان و غلامان بی‌شمار، مورد خشم متوكل قرار گرفت و تمام دارایی و بردگان خود را از دست داد. وی روایاتی از امام جواد (ع) نقل کرده است.^{۱۸۲}

۸۸. عمرو بن سعید ساپااطی

وی همان عمرو بن سعید زیارات مدارینی است که از اصحاب امام رضا (ع) و امام هادی (ع) به شمار آمده و دارای کتاب بوده^{۱۸۳} و حدیثی از امام جواد (ع) روایت کرده است.^{۱۸۴}

۸۹. فضل بن شاذان

ابومحمد فضل بن شاذان بن خلیل نیشابوری، از اصحاب امام جواد، امام هادی (ع) و امام عسکری (ع) و فردی ثقہ، فقیه و متکلم عظیم الشأن شیعه بود. وی تأییفات زیادی داشته و آن‌گونه که برخی از رجال‌شناسان نوشته‌اند، حدود ۱۸۰ کتاب در موضوعات مختلف فقه، حدیث، کلام و غیره نگاشته که

ص: ۶۱

متأسفانه جز اندکی از آن‌ها چیزی باقی نمانده است.^{۱۸۵}

شیخ حر عاملی وی را از روایان امام جواد (ع) دانسته و در این باره فرموده: «الفضل بن شاذان بن الخلیل؛ أبو محمد؛ الأزدي؛ النیسابوری؛ روی عن أبي جعفر الثانی (ع)، و قیل: عن الرضا (ع)، و کان ثقہ، جلیلاً، متکلماً، له عظم شأن فی هذه الطائفة، و ترحم عليه أبو محمد (ع) مرتین، و روی: ثلاثة ولاء». ^{۱۸۶}

۹۰. فضل بن میمون ازدی

اطلاعاتی از شخصیت وی در منابع رجالی به دست نیامد، ولی حدیثی از امام جواد (ع) روایت کرده است.^{۱۸۷}

^{۱۸۲}. همان، ص ۳۱۷؛ همان، ص ۲۸۳.

^{۱۸۳}. معجم رجال‌الحدیث، ج ۱۴، ص ۱۱۳؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۲۸۵.

^{۱۸۴}. من لا يحضره الفقيه، ج ۲، ص ۴۴۳.

^{۱۸۵}. الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۲۸۶.

^{۱۸۶}. وسائل الشیعه، ج ۳۰، ص ۴۴۷.

۹۱. قاسم بن حسین بن زنطی

وی از اصحاب امام جواد (ع) و صاحب ایوب بن نوح است.^{۱۸۸} وی روایاتی از امام جواد (ع) نقل کرده است.

۹۲. قاسم بن صیقل

وی را از اصحاب امام هادی (ع)^{۱۹۰} و برخی از اصحاب امام رضا (ع)، امام جواد (ع) و امام هادی (ع) دانسته‌اند. وی روایاتی از امام رضا (ع) و امام جواد (ع) نقل کرده است.^{۱۹۱}

۹۳. محمد بن اسحاق قمی

وی از اصحاب امام جواد (ع) و دارای آثار متعددی درباره علم کلام و تاریخ بوده است. وی نیز حدیثی از امام جواد (ع) نقل کرده است.^{۱۹۲} برخی از رجال‌شناسان نام وی را محمد بن ابی اسحاق قمی دانسته‌اند.^{۱۹۳}

ص: ۶۲

۹۴. محمد بن اسماعیل بن بزیع

وی از اصحاب امام کاظم (ع)، امام رضا (ع) و امام جواد (ع)^{۱۹۴} و از ثقات اهل حدیث و مشایخ روایت بوده است. وی تألیفاتی درباره حج و ثواب آن دارد.^{۱۹۵} هم‌چنین روایاتی از امام جواد (ع) نقل کرده است.^{۱۹۶}

۹۵. محمد بن اسماعیل رازی

وی از اصحاب امام جواد (ع) بوده و روایاتی از آن حضرت نقل کرده است.^{۱۹۷}

^{۱۸۷}. مستدرک الوسائل، ج ۱۶، ص ۴۶۲؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ۲۸۷.

^{۱۸۸}. نقد الرجال، ج ۴، ص ۳۷.

^{۱۸۹}. مسند الامام الجواد (ع)، ص ۳۱۸.

^{۱۹۰}. نقد الرجال، ج ۴، ص ۳۹؛ معجم رجال الحديث، ج ۱۵، ص ۲۶.

^{۱۹۱}. الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۲۸۸.

^{۱۹۲}. رجال شیخ طوسی، ص ۳۷۸؛ فهرست، ص ۱۵۴.

^{۱۹۳}. معجم رجال الحديث، ج ۱۵، ص ۲۳۹؛ منتهی المقال، ج ۵، ص ۲۹۱.

^{۱۹۴}. الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۳۰۱.

^{۱۹۵}. رجال نجاشی، ص ۳۳۰؛ فهرست، ص ۱۳۹.

^{۱۹۶}. نک: کافی، ج ۱، ص ۲۴۵؛ مسند الامام الجواد (ع)، ص ۳۱۹.

۹۶. محمد بن حسن شنبوله

محمد بن حسن بن ابی خالد اشعری قمی، معروف به شنبوله، یا شینوله و یا سنبوله، ساکن قم بود و از اصحاب امام رضا (ع) و امام جواد (ع) محسوب می‌گردید. هنگامی که موسی مبرقع فرزند امام محمد تقی (ع) به قم هجرت نمود، در خانه وی اسکان یافت. وی روایت کننده کتاب زکریا ابن آدم و کتاب سعد بن سعد اشعری قمی و همچنین وصی سعد بوده است. وی روایاتی از امام جواد (ع) نقل کرده است.^{۱۹۸}

۹۷. محمد بن حماد مروزی

ابوعلی محمد بن احمد بن حماد مروزی محمودی، روایاتی از امام جواد (ع) نقل کرده است.^{۱۹۹}

۹۸. محمد بن حمزه علوی

وی از اصحاب امام جواد (ع) شمرده شده و احادیثی از آن حضرت نقل کرده است.^{۲۰۰}

مجموعه مقالات همایش سیره و زمانه امام جواد علیه السلام؛ ج ۳؛ ص ۶۳

ص: ۶۳

۹۹. محمد بن خالد برقی

ابوعبدالله محمد بن خالد برقی، از اصحاب امام کاظم (ع)، امام رضا (ع) و امام جواد (ع) شمرده شده ۲۰۲ و دارای کتابی به نام النوادر بوده است.^{۲۰۳} وی از این جهت به برقه نسبت داده شده که از اهالی روستای برقه در اطراف قم بود. وی روایاتی از امام جواد (ع) نقل کرده است.^{۲۰۴}

^{۱۹۷}. معجم رجال الحديث، ج ۱۶، ص ۱۱۶؛ مستند الامام الجواد (ع)، ص ۳۲۰؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۳۰۳.

^{۱۹۸} همان، ص ۲۱۶؛ همان، ص ۳۲۱؛ همان، ص ۳۰۴.

^{۱۹۹}. رجال کشی، ص ۵۱۱؛ منتهی المقال، ج ۵، ص ۳۱۹؛ مستند الامام الجواد (ع)، ص ۳۲۱.

^{۲۰۰}. معجم رجال الحديث، ج ۱۷، ص ۵۲؛ مستند الامام الجواد (ع)، ص ۳۲۲؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۳۱۴.

^{۲۰۱} همایش سیره و زمانه امام جواد علیه السلام (۱۳۹۵: قم)، مجموعه مقالات همایش سیره و زمانه امام جواد علیه السلام، ۳ جلد، مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه - قم - ایران، چاپ: ۱۳۹۵، ۱. ۵. ش.

^{۲۰۲}. نک: رجال شیخ طوسی، ص ۳۷۷ و ص ۳۶۳؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۳۱۴.

۱۰۰. محمد بن رجاء حنفاط

وی از اصحاب امام هادی (ع) ۲۰۵ و به نقلی از اصحاب امام جواد (ع) و امام هادی (ع) بوده و روایتی از امام جواد (ع) نقل کرده است.^{۲۰۶}

۱۰۱. محمد بن ریان اشعری

وی محمد بن ریان بن صلت اشعری قمی و از اصحاب امام هادی (ع) است.^{۲۰۷} وی شفه بوده و روایاتی از امام جواد (ع) نقل کرده است.^{۲۰۸}

۱۰۲. محمد بن سلیمان دیلمی

این نام بین چند نفر از معاصران امام جواد (ع) مشترک است.^{۲۰۹} ظاهراً آن کسی که روایاتی از امام جواد (ع) نقل کرده،^{۲۱۰} محمد بن سلیمان دیلمی است که به جهت حمل بردهگان از دیلم به سایر نقاط، به «دیلمی» معروف شده،^{۲۱۱} در حالی که وی از اهالی بصره به شمار می‌آید. برخی وی را به غلو متهم کرده‌اند که به اثبات نرسیده است.^{۲۱۲}

ص: ۶۴

۱۰۳. محمد بن سنان زاهری

ابو جعفر محمد بن سنان از نوادگان زاهر مولای عمرو بن حمق خزاعی بود. نام پدرش در اصل، حسن بن سنان است، ولی چون حسن در سنین طفولیت فرزندش محمد وفات یافت، پدرش سنان کفالت محمد را بر عهده گرفت و او را بزرگ نمود و بدین جهت محمد معروف به محمد سنان شد. رجال شناسان وی را از جهت اعتبار روایاتش، ضعیف

^{۲۰۳}. فهرست، ص ۱۴۸.

^{۲۰۴}. الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۳۱۴.

^{۲۰۵}. معجم رجال الحديث، ج ۱۷، ص ۸۸.

^{۲۰۶}. الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۳۱۶.

^{۲۰۷}. نقد الرجال، ج ۴، ص ۲۰۴؛ متنبی المقال، ج ۶، ص ۴۷.

^{۲۰۸}. کافی، ج ۱، ص ۴۹۴ و ج ۳، ص ۴۵۵؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۳۱۷.

^{۲۰۹}. مسند الامام الجواد(ع)، ص ۳۲۳.

^{۲۱۰}. کافی، ج ۴، ص ۵۸۴؛ ج ۶، ص ۱۱۳؛ ج ۷، ص ۳۸ و ص ۴۰۳.

^{۲۱۱}. رجال نجاشی، ص ۱۸۲ و ص ۲۶۵.

^{۲۱۲}. الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۳۱۹.

می‌دانند، به گونه‌ای که فضل بن شاذان درباره‌اش می‌گوید: «لا احل لکمان ترروا احادیث محمد بن سنان». ۲۱۳ به هر روى، وي داراي كتب متعدد اسلامى بوده و روایاتی از امام جواد (ع) نقل نموده است. ۲۱۴

۱۰۴. محمد بن علی هاشمی

اطلاعات زیادی درباره شخصیت و مذهب وی در منابع رجالی نیامده او تنها روایتی ۲۱۵ از امام جواد (ع) نقل کرده است. ۲۱۶

۱۰۵. محمد بن عمر سباطی

وی از اصحاب امام کاظم (ع) بوده و روایاتی از امام رضا (ع) و امام جواد (ع) نقل کرده است. ۲۱۷

۱۰۶. محمد بن عمیر رازی

اطلاعات زیادی از وی در منابع رجالی نیامده و تنها دو حدیث از طریق وی در برخی از منابع روایی از امام جواد (ع) نقل شده است. ۲۱۸

۱۰۷. محمد عون نصیبی

وی از اهالی نصیبین (واقع در ترکیه فعلی) بوده و حدیثی از امام جواد (ع) روایت کرده است. ۲۱۹

ص: ۶۵

۱۰۸. محمد بن عیسیٰ یقطینی

برخی از رجال شناسان، وی را از اصحاب امام رضا (ع)، امام جواد (ع) و امام هادی (ع) دانستند، ۲۲۰ ولی درباره وثاقت وی نظر واحدی بین رجال شناسان نیست. شیخ طوسی قول وی را ضعیف دانسته و بر اساس قولی، وی را مایل

^{۲۱۳}. رجال نجاشی، ۲۲۸.

^{۲۱۴}. مسند الامام الجواد (ع)، ص ۳۲۳؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۳۲۰.

^{۲۱۵}. کافی، ج ۱، ص ۴۹۶.

^{۲۱۶}. مسند الامام الجواد (ع)، ص ۳۲۴؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۳۲۶.

^{۲۱۷}. معجم رجال الحديث، ج ۱۸، ص ۷۵؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۳۲۷.

^{۲۱۸}. الخرائج و الجرائم، ج ۱، ص ۳۷۷؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۳۲۸.

^{۲۱۹}. معجم رجال الحديث، ج ۱۸، ص ۹۰؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۳۲۸.

به غلو معرفی کرده است.^{۲۲۱} اما نجاشی وی را مورد اعتماد و تقه در نقل حدیث می داند و در این باره می گوید: «جلیل فی (من) أصحابنا، ثقة، عین، كثير الروایة، حسن التصانیف، روی عن أبي جعفر الثانی (ع) مکاتبہ و مشافھہ».^{۲۲۲} وی کتب متعددی نگاشته و روایتی از امام جواد (ع) نقل کرده است.

۱۰۹. محمد بن فرج رُخْجی

رُخْج سرزمینی در شرق ایران باستان و ظاهراً همان پشتوستان فعلی است که در دو طرف مرز افغانستان و پاکستان قرار دارد. برخی از رجالشناسان، محمد بن فرج را از اصحاب امام رضا (ع)، امام جواد (ع) و امام هادی (ع) دانسته‌اند. وی مکاتباتی با امام جواد (ع) داشته که در منابع روایی و رجالی شیعه ذکر شده است.^{۲۲۳} همچنین وی دارای کتابی بوده به نام مسائل محمد بن فرج رُخْجی.^{۲۲۴}

۱۱۰. محمد بن فضیل ازدی صیرفى

وی از اصحاب امام کاظم (ع) و امام رضا (ع) شمرده شده و توفیق مصاحبیت با امام جواد (ع) را نیز داشته است. وی روایاتی از امام جواد (ع) نقل کرده، ولی درباره شخصیت وی نظر واحدی بین رجالشناسان نیست. برخی وی را توثیق و برخی دیگر تضعیف و رمی به غلو نموده‌اند.^{۲۲۵}

۱۱۱. محمد بن منده اصفهانی

وی اهل ری و از محدثان شیعه است. اما رجالشناسان اهل سنت وی را

ص: ۶۶

تضییف و به کذب متهم نمودند. نویسنده مستند امام جواد (ع) معتقد است که وی چون حدیثی از امام جواد (ع) درباره فضایل حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام) روایت نموده، مورد بی‌مهری و اتهام به کذب رجالشناسان اهل سنت قرار گرفته است.^{۲۲۶}

^{۲۲۰}. الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۳۳۱.

^{۲۲۱}. فهرست، ص ۱۴۰.

^{۲۲۲}. رجال نجاشی، ص ۳۳۳.

^{۲۲۳}. مستند الامام الجواد(ع)، ص ۳۲۵؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۳۳۲.

^{۲۲۴}. رجال نجاشی، ص ۳۷۱؛ منتهی المقال، ج ۶، ص ۱۵۴.

^{۲۲۵}. منتهی المقال، ج ۶، ص ۱۵۵؛ مستند الامام الجواد(ع)، ص ۳۲۶؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۳۳۷.

۱۱۲. محمد بن ولید کرمانی

وی همان ابو جعفر خراز کوفی است که از اصحاب امام جواد (ع) بوده و دو حديث از آن حضرت روایت کرده است.^{۲۲۷} وی ثقه و نقی الحدیث و مورد شفقت و رأفت امام جواد (ع) بوده است.^{۲۲۸}

۱۱۳. مطرفی

نام و نسب وی در منابع رجالی به درستی ذکر نشده،^{۲۲۹} در عین حال حدیثی از امام جواد (ع) با همین عنوان روایت نموده است.^{۲۳۰}

۱۱۴. معلی بن محمد بصری

نجاشی درباره وی فرمود: «ابوالحسن معلی بن محمد بصری مضطرب الحدیث و مضطرب المذهب بوده و دارای کتبی چون: الایمان و درجاته و نقصانه، الدلائل، الکفر و وجوهه و غیره بوده است».^{۲۳۱}

به هر حال، وی نیز حدیثی از امام جواد (ع) نقل کرده است.^{۲۳۲}

۱۱۵. معمر بن خلاد بغدادی

وی از اصحاب و راویان امام رضا (ع) شمرده شده و فردی ثقه و مورد تأیید رجال شناسان شیعه است.^{۲۳۳} وی دارای کتاب بوده و حدیثی از امام جواد (ع) روایت کرده است.^{۲۳۴}

ص: ۶۷

۱۱۶. منصور بن عباس رازی

.^{۲۲۶} مسند الامام الجواد (ع)، ص ۳۲۶.

.^{۲۲۷} وسائل الشیعه، ج ۲، ص ۱۴۶ و ج ۲۴، ص ۳۷۶.

.^{۲۲۸} خاتمة المستدرک، ج ۹، ص ۱۰۵؛ معجم رجال الحدیث، ج ۱۸، ص ۳۳۳.

.^{۲۲۹} مسند الامام الجواد (ع)، ص ۳۲۸؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۳۴۶.

.^{۲۳۰} کافی، ج ۱، ص ۴۹۷.

.^{۲۳۱} رجال نجاشی، ص ۴۱۸.

.^{۲۳۲} مسند الامام الجواد (ع)، ص ۳۲۸؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۳۴۷.

.^{۲۳۳} رجال نجاشی، ص ۴۲۱.

.^{۲۳۴} مسند الامام الجواد (ع)، ص ۳۲۹؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۳۴۷.

وی ساکن بغداد بوده و از اصحاب امام جواد (ع) و امام هادی (ع) شمرده شده و از هر دو احادیثی روایت کرده است.^{۲۳۵} به نظر نجاشی، وی مضطرب الامر و صاحب کتابی به نام النوادر بود.^{۲۳۶}

۱۱۷. موسی بن عبدالملک

وی از اصحاب امام جواد (ع) شمرده شده^{۲۳۷} و مکاتبهای با آن حضرت داشته است.

۱۱۸. موسی بن قاسم بجلی

نام کاملش موسی بن قاسم بن معاویه بن وهب بجلی، مکنی به ابوعبدالله بوده و از ثقات حدیث و روایت و از اصحاب امام رضا (ع) و امام جواد (ع) و از راویان آن دو به شمار می‌آید. وی سی کتاب نگاشته؛ از جمله: الجامع، الوضوء، الصلاة، الصيام، الزكاء، الحج، النكاح، الطلاق، الحدود، الديات.^{۲۳۸}

۱۱۹. موفق بن هارون

وی از موالی امام رضا (ع) و امام جواد (ع) و از حاملان اسرار و مطلعان بر زندگی خصوصی آن دو بزرگوار و فردی ثقه بوده^{۲۳۹} و حدیثی از امام جواد (ع) روایت کرده است.^{۲۴۰}

۱۲۰. یاسر خادم امام رضا (ع)

وی در اصل مولای حمزه بن یسع بوده و علاوه بر خدمت‌کاری امام رضا (ع)، روایاتی از ایشان نقل و آن‌ها را به صورت کتابی به نام مسائل یاسر عن الرضا تدوین نمود.^{۲۴۱} وی فردی ثقه بود و بزرگان شیعه مانند علی بن ابراهیم قمی و

ص:^{۶۸}

^{۲۳۵}. مسند الامام الجواد(ع)، ص ۳۳۰؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۳۴۸.

^{۲۳۶}. رجال نجاشی، ص ۴۱۳.

^{۲۳۷}. معجم رجال الحديث، ج ۲۰، ص ۵۷؛ الامام الجواد من المهد الى اللحد، ص ۳۴۹.

^{۲۳۸}. رجال نجاشی، ص ۴۰۵؛ فهرست، ص ۱۶۲؛ مسند الامام الجواد(ع)، ص ۳۳۰.

^{۲۳۹}. منتهی المقال، ج ۶، ص ۳۵۸؛ معجم رجال الحديث، ج ۲۰، ص ۸۹.

^{۲۴۰}. مسند الامام الجواد(ع)، ص ۲۲۳.

^{۲۴۱}. رجال نجاشی، ص ۴۵۳.

پدرش ابراهیم، احمد بن اسحاق اشعری، نوح بن شعیب وغیره، از وی روایت نموده‌اند.^{۲۴۲} وی روایتی از امام جواد (ع)

نقل کرده است.^{۲۴۳}

۱۲۱. یحیی بن ابی عمران همدانی

ظاهرًا وی از طایفه بنی همدان و از اصحاب امام رضا (ع) و امام جواد (ع) بوده و از هر دو روایاتی نقل کرده است. وی شقہ و دارای کتاب و از وکلای امام جواد (ع) و شاگرد یونس بن عبدالرحمان بوده است.^{۲۴۴}

۱۲۲. یحیی بن اکثم مروزی

وی در مرو خراسان (واقع در کشور کنونی ترکمنستان) به دنیا آمد و بعدها به عراق هجرت نمود و در بیست سالگی، علی‌رغم مخالفت درباریان، از طرف مأمون عباسی به قضاوت گمارده شد. وی سال‌های متتمادی از جانب مأمون، معتصم، واشق و متوکل عباسی در شهرهای بصره، بغداد و سامرا مقام قضاوت را بر عهده داشت و از جهت فکری مخالف مکتب اهل‌بیت (علیهم السلام) و از جهت اخلاقی فاسد و فاسق بود. هنگامی که امام جواد (ع) در بغداد ساکن بودند، مناظرات و مذاکراتی با وی داشتند. وی بعدها مناظرات خود با امام جواد (ع) را نقل کرد.

نتیجه

امام جواد (ع) با این‌که در کودکی به مقام الهی امامت نائل آمدند و تنها هیجده سال زعامت و رهبری شیعیان را بر عهده داشتند و آن‌هم در سینین بین هشت تا ۲۵ سالگی، در عین حال مانند سایر ائمه هدی (ع) مفسّر کتاب خدا و ناطق اسلام ناب محمد (ص) بودند و بزرگان علم و اندیشه و حتی زمامداران و صاحب‌منصبان رده‌بالای حکومتی آن زمان، دست نیاز به سوی آن حضرت

ص: ۶۹

گشودند و از محضرش کسب دانش نمودند و خود به مقامات عالی علمی و معنوی نائل آمدند. افرادی چون عبدالعظیم حسنی که بعدها وکیل امام هادی (ع) در منطقه ری شد و یا فضل بن شاذان با تألیف ۱۸۰ کتاب و علی بن مهزیار با ۳۳ کتاب، افکار و اندیشه‌های امامت را نشر و گسترش دادند و یا افرادی چون ابراهیم بن ابی بلاد، داوود بن قاسم جعفری،

^{۲۴۲}. معجم رجال الحديث، ج ۲۱، ص ۱۰؛ خاتمة المستدرک، ج ۹، ص ۱۹۵.

^{۲۴۳}. مسند الامام الجواد (ع)، ص ۳۳۱.

^{۲۴۴}. معجم رجال الحديث، ج ۲۱، ص ۲۸؛ نقد الرجال، ج ۵، ص ۶۰؛ الامام الجواد من المهد الى المهد، ص ۳۵۲.

احمد بن محمد بن عیسیٰ قمی، زکریا بن آدم قمی، احمد بن محمد بزنطی و محمد بن اسماعیل بن بزیع با تخصص در رشته‌های علوم اسلامی چون تفسیر، فقه و کلام صحنه علمی جامعه را بر مخالفان تنگ و زمینه رشد و توسعه استبصار و شیعه‌گرایی را فراهم نمودند، همه این‌ها ریزه‌خواران سفره با برکت علمی و معنوی امام جواد (ع) بوده‌اند.

بی‌تردید، نقش راویان ائمه هدی (ع)، از جمله راویان امام جواد (ع) در هدایت مردم و بازداشت آنان از انحرافات و کج روی ستودنی و انکارناپذیر است.

ص: ۷۰

منابع

ابن داود حلبی، حسن بن علی بن داود، رجال ابن داود، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۳ ه ق.

ابن شهرآشوب سروی مازندرانی، محمدبن علی، معالم العلماء، نجف اشرف: منشورات المطبعة الحیدریة، ۱۳۸۰ ه ق.

ابن طاووس حلی، رضی الدین، علی، فرج المهموم - معرفة نهج الحال من علم النجوم، قم: دارالذخائر.

ابن غضائی، احمد بن ابی عبدالله، رجال ابن غضائی - کتاب الضعفاء، قم.

برقی، ابوجعفر، احمد بن محمد بن خالد، رجال برقی - الطبقات، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۳ ه ق.

تفرشی، سید مصطفی بن حسین حسینی، نقد الرجال، قم: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام)، ۱۴۱۸ ه ق.

تهاونی، محمد اعلی بن علی، کشاف اصطلاحات الفنون و العلوم، استانبول: دار قهرمان.

حائری مازندرانی، محمد بن اسماعیل، منتهی المقال فی أحوال الرجال، قم: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام)، ۱۴۱۶ ه ق.

حر عاملی، محمد بن حسن، الفصول المهمة فی أصول الأئمّة - تکملة الوسائل، قم: مؤسسه معارف اسلامی امام رضا (ع)، ۱۴۱۸ ه ق.

خوبی، سید ابوالقاسم موسوی، معجم رجال الحديث و تفصیل طبقات الرجال.

شیخ بهائی، محمد بن حسین، مشرق الشمسین و إکسیر السعادتين مع تعلیقات الخواجویی، مشهد: مجمع البحث الإسلامیة، ۱۴۱۴ ه ق.

شيخ صدوق، محمد بن على بن بابويه، علل الشرائع، قم: كتاب فروشی داوری.

شيخ صدوق، محمد بن على بن بابويه، من لا يحضره الفقيه، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابنته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ ه ق.

ص: ۷۱

شيخ طوسی، محمد بن حسن، الاستبصار فيما اختلف من الأخبار، تهران: دارالكتب الإسلامية، ۱۳۹۰ ه ق.

شيخ طوسی، محمد بن حسن، الفهرست، نجف اشرف: المكتبة الرضویة.

شيخ طوسی، محمد بن حسن، تهذیب الأحكام، تهران: دارالكتب الإسلامية، ۱۴۰۷ ه ق.

شيخ طوسی، محمد بن حسن، رجال الشیخ الطوسی - الأبواب، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابنته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۲۷ ه ق.

صاحب معالم، حسن بن زین الدین، معالم الدین و ملاذ المجتهدین، قم: انتشارات اسلامی (وابنته به جامعه مدرسین).

عطاردي، عزيز الله، مسند الامام الجواد (ع)، المؤتمر العالمي للامام الرضا (ع)، قم، ۱۴۱۰ ق.

علامه حلّی، حسن بن يوسف بن مطهر اسدی، رجال العلامه - خلاصة الأقوال، نجف اشرف: منشورات المطبعة الحیدریة، ۱۳۸۱ ه ق.

قرزوینی، سید محمد کاظم، الامام الجواد (ع) من المهد الى اللحد، مؤسسه الرساله، چاپ اول، ۱۴۱۴ ق.

قرشی، باقر شریف، حیاة الامام محمد الجواد (ع)، یک جلد، نشر مؤلف، چاپ اول، ۱۴۱۸ ق

قطب الدین راوندی، سعید بن عبد الله، الخرائج و الجرائح، قم: مؤسسه امام مهدی (عج)، ۱۴۰۹ ه ق.

کشی، ابو عمرو، محمد بن عمر بن عبدالعزیز، رجال الكشی، مشهد: مؤسسه نشر دانشگاه مشهد.

کلینی، ابو جعفر، محمد بن یعقوب، الكافی، تهران: دارالكتب الإسلامية، ۱۴۰۷ ه ق.

مجلسی، محمد تقی، روضة المتقین فی شرح من لا يحضره الفقيه، قم: مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانیبور، ۱۴۰۶ ه ق.

ص: ۷۲

نجاشی، ابوالحسن احمد بن علی، رجال النجاشی - فهرست أسماء مصنفى الشیعه، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۷ ه ق.

نوری طبری، میرزا حسین، خاتمه المستدرک، قم: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام)، ۱۴۱۷ ه ق.

نوری طبری، میرزا حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، بیروت: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام)، ۱۴۰۸ ه ق. ۲۴۵.

ص: ۷۳

^{۲۴۵} همایش سیره و زمانه امام جواد علیه السلام (۱۳۹۵: قم)، مجموعه مقالات همایش سیره و زمانه امام جواد علیه السلام، ۳ جلد، مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه - قم - ایران، چاپ: ۱، ۱۳۹۵ ه ش.